

driemaandelijks tijdschrift
voor volkskunde

OOSTVLAAMSE ZANTEN

LXVII - 1992 - 1
Afgiftekantoor Gent X

KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN V.Z.W.

De Bond geeft "Oostvlaamse Zanten" uit, schrijft ten laste van zijn **Alfons de Cock-fonds** tweejaarlijks een prijsvraag uit, organiseert **voordrachten, tentoonstellingen, studievergaderingen aan de R.U.G.**, de tweejaarlijkse **Geschiedkundige Boekenbeurs voor Vlaanderen** en het tweejaarlijkse **Interprovinciaal Colloquium voor Volksdevotie**. In 1968 is de Bond gestart met een **Kantwerkstersklub Sint-Katelijne** die kursussen in kantwerk verzorgt.

Lidmaatschap: 500 F gewoon lid - 150 F gezinslid (zonder tijdschrift)
(*BTW inbegrepen*) 450 F derde leeftijd
600 F kantwerk(st)ers - 600 F beschermlid
1.200 F steunend lid - 600 F bibliotheken, verenigingen, boekhandel
750 F buitenland

Postrekening nr. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, 9000 Gent.

Beheerraad: voorzitter R. van der Linden; ondervoorzitters G. Weze en R. Haeseryn; sekretaris/penningmeester L. Beyens; leden M. Broeckhove, R. Coppens, P. de Groote, M. De Puydt, A. Eloy, M. Jacobs, R. Ruys, F. Van Bost, R. Van de Walle.

Kantwerkstersklub Sint-Katelijne: voorzitter G. Weze; lesgeefsters: O. De Brie, R. De Jaeger-Van de Veire, J. De Paepe-Lodens, Ph. De Schrijver, M.J. De Smet, F. Devriese-Langerock, B. Goeminne, D. Impens-Van Peteghem, H. Pintelon, H. Verniers-De Bruycker.

Beheerskommissie bibliotheek: bibliotekaris A. Eloy; archivaris F. Van Bost; leden R. Haeseryn, R. van der Linden, R. Van de Walle. Openingsuren: woensdag 14-17u. en zaterdag 10-12u. Gesloten van 15 juli tot 15 augustus en op zaterdagen vóór feestdagen.

Beheerskommissie Museum voor Volkskunde Gent: De Bond beheert het Museum met vertegenwoordigers van de Bond en het Stadsbestuur. Voorzitter G. Weze; ondervoorzitter R. Haeseryn; konservator R. Van de Walle; sekretaris-penningmeester M. De Puydt; leden M. Broeckhove, P. de Groote, A. Eloy, R. Ruys, Fr. Van Bost, R. van der Linden. Stadsafgevaardigden: L. Hoste, W. Verbeke.

ippa

Vriendelijk en efficiënt in bankzaken

Zetel Gent

Kouter 1 - 9000 Gent

Tel. 091/25.75.41

Omslag: II Trobada internacional de gegants, Matadepera 18-19 juli 1992: "Vlaamse reuzen in Spanje".

OOSTVLAAMSE ZANTEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE EN VOLKSKULTUUR

Orgaan van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen
van de Dienst voor Volkskundige Enquêtes in Vlaanderen
en van het Internationaal Studiekomitee voor Ommegangsreuzen

Hoofdredactie: Renaat van der Linden, Marc Jacobs
Godveerdegemstraat 17, 9620 Zottegem

Redaktiesekretariaat en ruildienst: Arnold Eloy
Bibliotheek K.B.O.V., Kraanlei 65, 9000 Gent

Redactie: Maurits Broeckhove, Marcel Daem, René Haeserijn, Roeland Van de Walle

Recensiedienst: Marc Jacobs

Stortingen op rekeningnummer 703-0327514-23,
Koninklijke Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

INHOUD

Redactie. Ten geleide	2
Albert MARTENS. Verering der relikwieën van de martelaren Blandinus en Laeta te Hansbeke. Relikwieën in de dekenij Deinze	3
Erik DEMUYT. Allemaal broeders en zusters. Bijdrage tot de studie der religieuze broederschappen in de 19de eeuw. Merksem 1745-1914	17
Volkskundige enquêtes in Vlaanderen	
Hervé DARAS. Verering van tandheiligen, res. van de H. Apollonia in de provincie Antwerpen, anno 1991-1992	39
Renaat VAN DER LINDEN. Volks monument. Volkskundige enquête	73
Personalia	
Bekroning medeleden dr. Alfons Thijs en dr. Eugeen van Autenboer	79
Levend volksleven	
Een fiets, een moto en een mercedes bij de poort van de hemel	80
Boekbespreking	
Herman VANDOMMELE. Van Kapucijner tot Doperwt. M. Broeckhove	16
Frans VAN BOST. Het Ganzenbord in Vlaanderen.	
Ten geleide Renaat VAN DER LINDEN. M. Broeckhove	72
J.-J. HEIRWEGH & J. VAN BELLE. Les saints patrons des métiers en Belgique. W. Giraldo	77
Broeder Edesius BOERRIGTER & Jan DE GRAUWE. Meerhem, toen en nu. Huize Sint-Jan De Deo. Voorwoord Herman BALTHAZAR. R.v.d.L.	78

Oostvlaamse Zanten wordt uitgegeven met de steun van het Stadsbestuur van Gent, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Kredietbank, Generale Bank, Algemeen Beroepskrediet en IPPA.

TEN GELEIDE

In dit eerste nummer van de zevenenzestigste jaargang bieden we U gewoontegetrouw een uitgebreide reeks van cultuurwetenschappelijke studies aan.

Hervé Daras bouwt verder aan zijn reuzeprojekt dat stilaan uitgroeit tot een ware gegevensbank over kontemporaine religieuze volkskultuur in de Vlaamse provincies. In de studie van Albert Martens worden de relikwieën van Blandinus en Laeta te Hansbeke aan onderzoek onderworpen. Over de kerk van Hansbeke zal trouwens in de loop van 1992 een aparte brochure verschijnen. Renaat van der Linden lanceert in deze aflevering een enquête naar (stand)beelden op openbare plaatsen. In Frankrijk produceerde de historicus Maurice Agulhon, die zijn belangstelling voor volkskunde (in casu *ethnologie française*) niet onder stoelen of banken steekt, recentelijk enkele zeer originele studies over "monumenten", waaruit kan blijken welke vernieuwende mogelijkheden er op dit terrein bestaan. ⁽¹⁾

De jonge doctorandus Erik Demuyt (RUG/UFSIA) rijdt op een ander stokpaardje van de net genoemde professor aan de Sorbonne, namelijk de religieuze broederschappen in de tweede helft van de achttiende en negentiende eeuw. Hij maakte, onder andere door aanwending van eenvoudige maar efficiënte statistische technieken, een grondige case-study van een vorm van religieuze sociabiliteit.

De redactie onderzoekt momenteel de mogelijkheden van de publikatie van een speciaal dossier over "Ziekte en gezondheidszorg". Substantiële artikels (over tandheelkunde en cholera in Antwerpen) werden inmiddels al bezorgd en toegezegd. Bijdragen en interessante 'zoeken en zanten'-stukjes in verband met dit thema ontvangen we graag voor midden juli 1992. Volkskundige informatie over de eventuele (volks)kulturele implicaties van de opkomst van de moderne ziekte AIDS en het voortwoekeren van kanker (beschermeiligen? volksremedies? liedjes? moderne sagen? xerox-art? eventuele impakt, oneigenlijk gebruik van de bewustmakingskampagnes?) zou bijvoorbeeld uitermate welkom zijn.

De redactie

⁽¹⁾ AGULHON (M.), *Histoire vagabonde. I. Ethnologie et politique dans la France contemporaine*, Parijs, Editions Gallimard, 1988, p. 99-204.

VERERING VAN DE RELIKWIEËN VAN DE MARTELAREN BLANDINUS EN LAETA TE HANSBEKE

Relikwieënverering

Onder relikwieën (Latijn: reliquiae: overblijfsels) verstaat men voorwerpen die tot heiligen behoord hebben, bv. overblijfsels van hun gebeente, van klederen die ze gedragen hebben, van lijkdoeken waarin ze begraven werden, van voorwerpen die ze gebruikt hebben of waarmee ze gemarteld werden, ook voorwerpen die men met het graf van de heilige in aanraking gebracht heeft.

Uit het met piëteit bewaren van relikwieën ontstond de relikwieënverering, een eerbewijzing aan de heilige.

De relikwieënverering nam op het einde van de Oudheid, in de Middeleeuwen en vooral tijdens de Katholieke Reformatie, uit reactie tegen de Hervormers, een steeds grotere plaats in ⁽¹⁾.

Oude relikwieën in de dekenij Deinze

Het gelovige volk zocht troost en bijstand bij een schare heiligen in hun machteloze strijd tegen de gesels des tijds, als ziekten, oorlogen, noodweer, en allerlei persoonlijk ongeluk ⁽²⁾.

De aanwezigheid van een bepaalde relikwie in de parochiekerk gaf vaak aanleiding tot een bijzondere verering van die heilige ⁽³⁾. Op sommige parochies werd de devotie tot een bepaalde heilige in het bijzonder gestimuleerd door de oprichting van broederschappen of de organisatie van processies ⁽⁴⁾. Door het bezit van relieken kon een parochie soms uitgroeien tot een belangrijk bedevaartsoord ⁽⁵⁾.

Zeven parochies in de dekenij Deinze bezaten medio 17e eeuw samen een 16-tal relikwieën: Drongen (H. Basinus), Landegem (H. Blasius, 11000

⁽¹⁾ E. Hendrickx, J.C. Doensen, W. Boexe: *"Encyclopedie van het Katholicisme"*, Antwerpen, 1956, deel III, p. 572-573.

⁽²⁾ K. Bergé: *"Kerkelijk leven in de landelijke dekenij Deinze (1611-1762)"* in Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze en van het Land aan Leie en Schelde, jg XL (1981), p. 95.

⁽³⁾ H. Vervaeke: *"Het kerkelijk leven in de dekenij Deinze onder deken Michiel Zachmoorter"* in Het Land van Nevele, jg XIII (1982), afl 3-4 p. 208.

⁽⁴⁾ K. Bergé, o.c., p. 98.

⁽⁵⁾ H. Vervaeke, o.c., p. 208-209.

Maagden, H. Margareta), Machelen (H. Cornelius, H. Gislenus), Maria-Lerne (11000 Maagden, H. Silvester, H. Kruishout, H. Jonas), Merendree (H. Gerulfus), Nevele (H. Mauritius, H. Kruishout, H. Hubertus, H. Landrada), Vosselare (H. Eligius) ⁽⁶⁾.

Te Nevele werd de H. Mauritius vereerd tegen doofheid en oorziekten. Pelgrims van heinde en ver kwamen zijn bemiddeling afsmecken. De reliek bestond uit een hoeveelheid olie, bewaard in een bus van zwart leder met zilveren belegsels ⁽⁷⁾. Een bijhorend staafje, gedoopt in de gewijde olie, werd aan de oren van de doven gebracht ⁽⁸⁾. Het oliebusje werd in een schrijn gedeponerd en met andere relieken in de processie rondgedragen ⁽⁹⁾.

Te Vosselare werd de H. Eligius, schutsheilige van de dieren, op bijzondere wijze vereerd. Vele landbouwers lieten op zijn feestdag hun paard zegenen met de hamer, waarin de relieken bewaard werden ⁽¹⁰⁾.

Te Merendree en te Drongen werd de H. Gerulfus aangeroepen tegen koorts en hoofdpijn ⁽¹¹⁾, te Landegem de H. Margareta tegen kinkhoest, buikpijnen, krampen, kinderziekten en door vrouwen in blijde verwachting of in barensnood ⁽¹²⁾. Te Maria-Lerne waren de relieken samengebracht in een koperen relikwieschrijn. Hoewel hun echtheid niet bewezen was, hadden de bisschoppen toegestaan de heilige resten te vereren ⁽¹³⁾.

In het midden van de 18e eeuw was het aantal relieken in de dekenij Deinze, waaronder Hansbeke, gestegen tot 45, verspreid over 22 parochies ⁽¹⁴⁾.

⁽⁶⁾ ibidem, p. 208.

⁽⁷⁾ A. Janssens: "*H. Mauritius, kerkpatroon van Nevele*" in *Het Land van Nevele*, jg XXII (1991), afl 1, p. 31.

⁽⁸⁾ J. Van Den Heuvel; "*Heiligenverering in het Land van Nevele*" in *Het Land van Nevele*, jg XIV (1983), afl 1, p. 23.

⁽⁹⁾ F. Cieters, J. Van De Castele: "*Nevele in de Visitatieverslagen van bisschop Triest*" in *Het Land van Nevele*, jg VII (1976), afl 4, p. 191-192.

⁽¹⁰⁾ H. Vervaeke, o.c., p. 209, J. Van Den Heuvel, o.c., p. 36.

⁽¹¹⁾ H. Vervaeke, o.c., p. 209.

⁽¹²⁾ J. Van Den Heuvel, o.c., p. 12.

⁽¹³⁾ H. Vervaeke, o.c., p. 208.

⁽¹⁴⁾ K. Bergé, o.c., p. 96-97.

Relikwieën van de H.H. Blandinus en Laeta te Hansbeke

Volgens de "*Brevis informatio status ecclesiae parochialis de Hansbeke*", opgemaakt op 6 augustus 1728, bezat de Sint-Petrus en Pauluskerk toen nog steeds geen relikwieën ⁽¹⁵⁾.

Volgens de informatielijst van 3 juni 1737 daarentegen waren in de kerk relieken aanwezig van de martelaren Blandinus en Laeta (sunt SS Blandini et Laeta, martyrurum) ⁽¹⁶⁾. Deze relikwieën worden op heden nog altijd in de sacristie bewaard. Het zijn de oudste relieken die in de kerk van Hansbeke berusten.

Reliekbuste H. Blandinus
Copyright A.C.L.-Brussel

Reliekbuste H. Laeta
Copyright A.C.L.-Brussel

⁽¹⁵⁾ Rijksarchief Gent, fonds Bisdom Gent, register B58

⁽¹⁶⁾ RAG, fds Bisdom Gent, reg B59.

Authenticiteit van de relieken

Het (gemeenschappelijk) authenticiteitsbewijs van de relieken van Blandinus en Laeta (bijlage 1), gegeven te Rome op 21 november 1732, is ondertekend en gezegeld door Frater Joannes Antonius Guadagni, priester-kardinaal, vicaris-generaal van Zijne Heiligheid de Paus, gewone rechter van de Romeinse Curie en van zijn district.

De relieken zijn gebeenten, twee afzonderlijke botstukken met knobbel, afkomstig uit het *coemeterium* of de catacombe van Priscilla.

Oorspronkelijk waren de catacomben particuliere onderaardse begraafplaatsen, op een eigen beperkt terrein. Ze werden afgestaan door rijke patriciërs, die zich tot het nieuwe geloof bekeerden, en door de christenen tussen de 1e en 4e eeuw als begraafplaatsen gebruikt en verder uitgegraven. Ze bestaan uit lange gangen, die zich over verschillende verdiepingen uitstrekken. Deze gangen werden tot manshoogte uitgedolven. In de zijwanden ervan bevinden zich de "*loculi*", rechthoekige uitgegraven hopen waarin het stoffelijk overschot werd neergelegd. Deze graven werden afgesloten door een eenvoudige marmeren plaat met incryptie. Op de kruispunten van de gangen ontstonden kleine zalen, waar men soms een altaar voor de eredienst aantrof. De belangrijkste catacomben zijn gelegen bij Rome, waaronder die van Calixtus met de pauscripte de meest imposante is ⁽¹⁷⁾.

Priscilla, een Romeinse martelares waarover weinig bekend is, zou de echtgenote geweest zijn van Manius Acilius Glabrio en moeder van senator Pudens. Keizer Domitianus (51-96) liet haar ter dood brengen onder beschuldiging van een of ander oproerig of godlasterend misdrijf. Dit voorwendsel verwijst allicht naar haar bekering tot het christendom. Het staat in ieder geval vast dat afstammelingen uit het geslacht van de senatoren de *Acilii Glabrones* in de 2e en 3e eeuw christen werden. Vermoedelijk op het einde van de 2e eeuw werd onder het huis en eigendom van Priscilla aan de Via Salaria één van de oudste christelijke begraafplaatsen aangelegd. In deze catacombe bevindt zich de beroemde "*capella graeca*" met het fresco van de "*Fractio panis*" (de Brooddeling: de Eucharistie) en in een ander kapel meent men de oudste voorstelling van de H. Maagd te hebben gevonden. Boven de catacombe, bestaande uit twee verdiepingen, bouwde paus Silvester (314-335) de basiliek van de H. Priscilla ⁽¹⁸⁾.

De relieken werden ingesloten in een houten bakje, bekleed met geribde stof. Het werd met een gevlochten touw van rode kleur toegebonden en met het zegel van kardinaal Guadagni verzegeld.

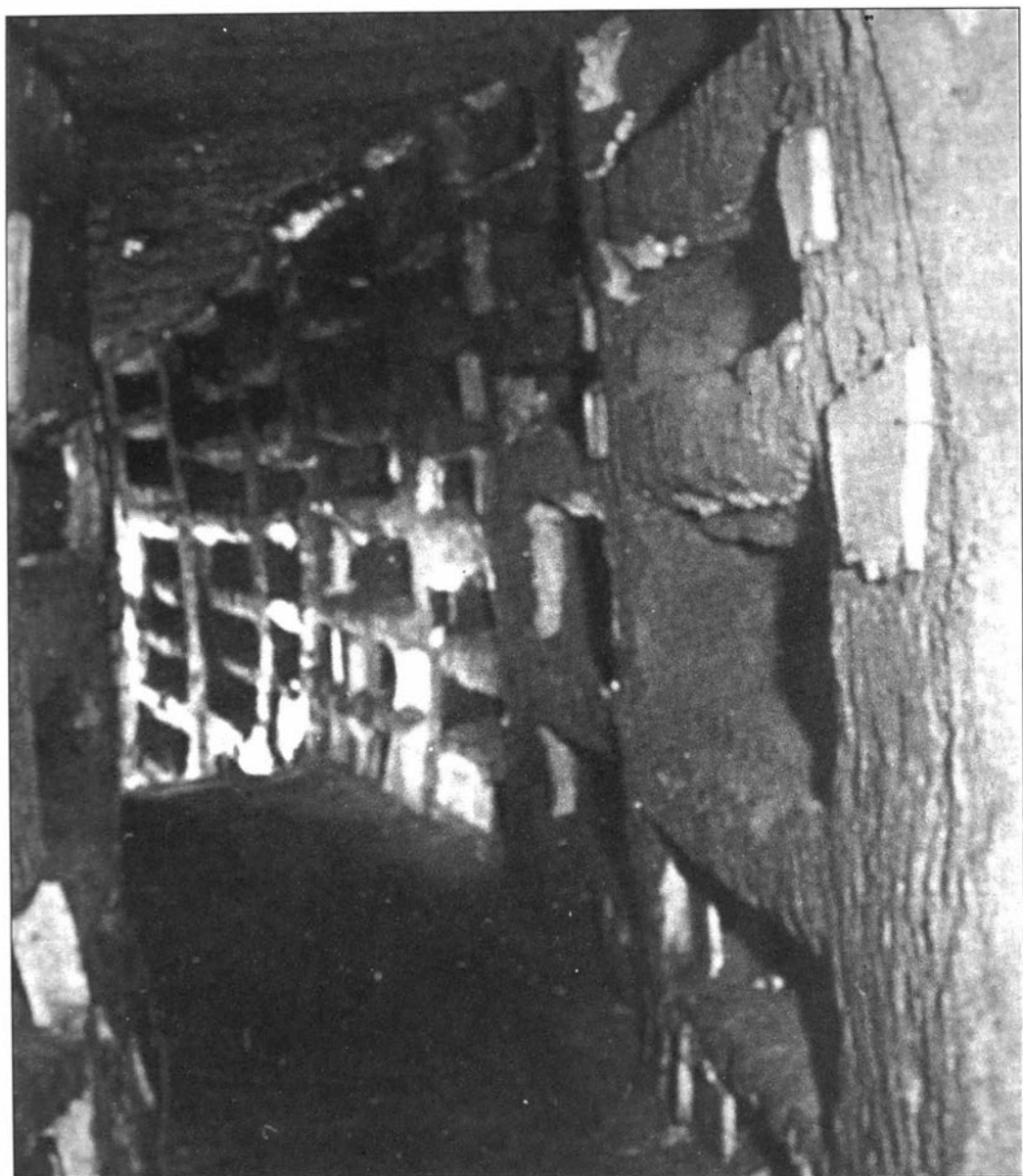
Ze werden op bevel van de paus geschonken aan Eerw. Heer Ferdinand Verley, een Vlaming. Hij kreeg de toelating ze bij zich te houden, ze aan anderen te schenken, ze buiten de H. Stad te versturen, en ze in een kerk, een bidplaats of een kapel voor de openbare verering van de gelovigen uit te stellen of te plaatsen.

⁽¹⁷⁾ *Standaard Encyclopedie*, Antwerpen, 1965, deel 3, p. 229-230.

⁽¹⁸⁾ Baudot, Chaussin: "*Vies des Saints et des bienheureux*", Paris, 1959, Tome 1, p. 320.

*Een gezicht op de grote gang van de tweede verdieping in de catacombe van Priscilla.
(Uit: Standaard Encyclopedie, dl. 3, p. 228)*

Het is niet bekend wanneer E.H. Ferdinand Verley de relieken naar Vlaanderen bracht of liet overbrengen. Volgens een attest (bijlage 2), ondertekend en gezegeld te Gent in het bisschoppelijk paleis op 25 juli 1736, werd het houten bakje, toegebonden en verzegeld met het zegel van kardinaal Guadagni, door Monseigneur Joannes Baptista De Smet, bisschop van Gent (1732-1741) in ontvangst genomen en goed bevonden. Hij vond daarin een gebeente van de H. Blandinus en van de H. Laeta, martelaren, dat hij afzonderlijk met zijn kleine zegel in rode Spaanse was verzegelde. Hij gaf de toelating de relieken aan de openbare verering van het volk uit te stellen in de parochiekerk van Hansbeke.

De heiligen Blandinus en Laeta

De "heiligen" Blandinus en Laeta worden niet vermeld in de "*Acta Sanctorum*" de biografische lijsten van de heiligen die vanaf de 17e eeuw door de Jezuiëten werden opgesteld, noch in de "*Bibliotheca Sanctorum*", de grote Italiaanse encyclopedie van de heiligen.

Blandinus kan niet geïdentificeerd worden als de H. Blandinus van Laôn (feestdag 7 mei), echtgenoot van de H. Salaberga (22 september) en vader van de H. Balduinus (8 januari) en de H. Austruda (17 oktober), die in de 7e eeuw leefde. Evenmin met zijn tijdsgenoot, de anachoreet Blandinus (1 mei), die zich nabij Meaux terugtrok, naast zijn kluis een oratorium bouwde, en er na 650 stierf. Hij wordt vereerd te Saint Blandin in Brie ⁽¹⁹⁾.

Wie waren dan deze martelaren die in de authenticiteitsbrief van kardinaal Guadagni martelaren van Christus (*Christi Martyris*) en in het bisschoppelijk attest van Monseigneur De Smet heiligen (*Sancti Blandini en Sanctae Laetae*) genoemd worden, hetgeen in de parochiale archivalia van Hansbeke meermalen wordt herhaald (*d'heylyghe martelaers Blandinus en Leta*). Hun heilig gebeente (*oxarum sanctorum*) werd gehaald uit de catacombe van Priscilla (*ex coemeterio Priscillae*).

Deze laatste clausule houdt in (laat veronderstellen) dat de relieken botstukken zijn van twee christenen die (in de 3e eeuw of in het begin van de 4e eeuw) in de catacombe van Priscilla begraven zijn. Zowel kardinaal Guadagni als de Gentse bisschop noemen hen martelaren, bloedgetuigen die om hun geloof lichamelijke kwellingen ondergingen of hun leven offerden. De benoeming "heilig" moet dan ook begrepen worden in de oorspronkelijke betekenis van het woord (grieks: *hagios*: aan God toegewijd: (gestorven) in de Heer).

De catacomben verloren hun oorspronkelijk karakter als begraafplaats van christenen en werden plaatsen van verering. Nadat ze in de 6e eeuw door de Goten geplunderd en de overblijfsels van de martelaren later naar de kerken overgebracht werden, raakten de catacomben hoe langer hoe meer in de vergeetheid, zelfs uit de herinnering. Op het einde van de 16e eeuw werden ze herontdekt en begon een systematische exploratie van deze belangrijke getuigenissen van het eerste christendom.

Mogelijk werden de botstukken tijdens deze ononderbroken exploratie gevonden en als overblijfsels van martelaren uit de 3e of 4e eeuw aangezien. Het is bekend dat relieken met een nieuwe christelijke naam gedoopt werden, indien identificatie van de beenderen bv. bij ontstentenis van grafschriften onmogelijk was. Wellicht lag deze gewoonte aan de oorsprong van de namen Blandinus en Laeta.

Blandinus en Laeta zijn twee latijnse namen. Laeta was oorspronkelijk een heidense naam maar werd reeds vroeg door christenen gedragen. Laeta

---

⁽¹⁹⁾ ibidem, p. 7-8.

is een afkorting van "*laetitia*" dat vreugde betekent of komt rechtstreeks van "*laetus*", vrolijk of blij ⁽²⁰⁾. Blandinus komt van het latijnse "*blandus*" in de betekenis van lief of vriendelijk ⁽²¹⁾.

De nieuwe naamgeving aan de kwestieuze relieken verklaart uiteraard het ontbreken van deze martelaren in de "*Acta Sanctorum*" of in encyclopedieën van heiligen. Van hen waren immers geen biografische gegevens gekend.

Reliekhouders

Albert Francies Charle, pastoor te Hansbeke (1822-1844), noteerde anno 1842 in het "*Liber Memorialis*" onder een lijst van zilveren voorwerpen: "zilvere reliquie kas van den h. Blandinus en Laeta van het jaer 1732". Deze zilveren reliekhouders is niet bewaard gebleven. Was het een kastje of schrijn, waarin de twee gebeenten geborgen werden, dat na ontvangst van de relieken gemaakt werd? Of betrof het een (later aangekocht) reliquarium? Een nog in de kerk aanwezige zilveren reliekhouders van het H. Kruishout (1792), ovaal 49mm x 41mm, met vaste handgreep wordt immers in de lijst onmiddellijk na de geciteerde omschrijving op een éénduidige wijze vermeld: "dito van het h. Kruys van het jaer 1792". De kerkrekeningen geven hieromtrent geen uitsluitsel. Toevallig ontbreekt de kerkrekening van 1737 die mogelijk nadere gegevens hieromtrent bevatte.

De kerk bezit nog wel twee houten beschilderde reliekhouders, zogenaamde reliekbusten, bestaande uit een ostentarium of schrijn en een borstbeeld. Deze (tweedelige) reliekhouders hebben een totale hoogte van 90 cm. Ze kunnen uitgestald of op bijhorende sokkels tegen een muur opgehangen worden. Ze worden in het "*Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen*" vermeld als reliekhouders uit de 2e helft van de 18e eeuw van een niet-geïdentificeerde mannelijke respectievelijk vrouwelijke heilige ⁽²²⁾.

De identieke schrijnen, in de vorm van een trapezoëder met twee concave zijvlakken, (hoogte: 35 cm) zijn rijk gebeeldhouwd. Ze hebben een beglaasd vakje met ovale doorkijk, waarin het botstuk geborgen is. De relieken dragen een lakzegel in rode was (van de Gentse bisschop) en een papierstrookje met respectievelijk opschrift "S. Blandinus M." en "S. Laeta M.". Het front van het schrijn vertoont een rastervormig decoratief patroon,

---

⁽²⁰⁾ In de 5e eeuw leefde in Afrika een zekere Laetus, bisschop van Nepte, die na een lange gevangenschap door de Vandalen de vuurdood onderging (*Vies des Saints*, o.c., Tome 3, p. 131).

⁽²¹⁾ J. Van Der Schaar: "*Woordenboek van Voornamen*", Prisma Pocket WB 19, p. 239 en 119.

⁽²²⁾ C. Vandenbussche-Van Den Kerckhove, R. Renard: "*Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische Bedehuizen. Provincie Oost-Vlaanderen, Kanton Zomergem*", Brussel, 1975, p. 17.

belegd met gestileerde acanthusbladeren, een bovenrand met kraalmotief en geprofileerde zijranden van gezwenkte ornamenten. Het glasraampje is symmetrisch bekroond met guirlandes.

De borstbeelden zijn romeins geïnspireerd. Blandinus met ontblote rechterschouder draagt een om de linkerschouder geworpen *pallium*. Het hoofd met kroezelige baard, hoog voorhoofd en korte haardos, ligt lichtjes achterover, een weinig naar links gewend. De ogen zijn gesloten, de mond een weinig geopend. Een verheerlijkt beeld van een stervende martelaar. Laeta draagt een tunica, met wijde ronde halsopening, onder een om de schouders geslagen *pallium*. Ze neigt het hoofd naar rechts, het hoge voorhoofd omkransd met korte haarlokken. Mond en ogen zijn gesloten.

Verering van de relieken

De Sint-Petrus en Pauluskerk kwam in het bezit van de relikwieën tijdens het pastoraat van Jan Raymond Van Den Bossche (1727-1743), die tevoren coadjutor was te Gent Sint-Baafs. Door de ijver van deze parochieherder en zijn opvolgers kenden de relieken van Blandinus en Laeta gedurende decennia vóór de Franse Revolutie een relatief grote verering, die waarschijnlijk op geen enkele andere plaats bestond.

De relieken van de martelaren werden op "de keermis ende heylich sacramentsdagh" in de processie rondgedragen. Jooris Vander Vennet fs Pieter, kerkmeester, betaalde 3 schellingen 8 groten "*over de thaire ghedaen bij de jonghmans die ghedreghen hebben den H. Blandinus in de processie d'anno 1739*" (23).

Hieruit blijkt dat de reliekhouder(s) kort na ontvangst van de relikwieën gebeeldhouwd werd(en), vermoedelijk in 1737.

Sporadische items in de latere kerkrekeningen bevestigen herhaaldelijk het meedragen van de reliekbusten in de ommegangen:

"*noch betaelt als van draegen de reliquien der HH.*" (1746)

"*betaelt als draeghen de reliquien in de processen*" (1748)

"*betaelt voor thaire gedaen door de ghonne van het omdraeghen de reliquien*" (1750)

"*aen Lucas Lampaert (herbergier in Den Enghel tegenover de kerk) over de ordinaire thaire ghejont aen de reliqui draeghers*" (1753)

"*noch betaelt voor thaire in consideraetie van in de processen te draeghen de reliquien der heyligen*" (1759)

"*desghelijcx betaelt voor 't omdraeghen de reliquien in de processien*" (1761)

"*voorders betaelt in thaire voor ende van het draeghen de beelden ende reliquien der heylige in de processien op de principaele feest ende kermisdagen de somme van 0.5.8*" (1770)

---

(23) Kerkarchief Hansbeke, kerkrekening 1738-39 dd 04.10.1740 e.v.

"noch betaelt als ordinaire gejondt in thaire an de gonne in de processien als dan de beelden ende reliquien draegen" (1772)

Op de belangrijkste feestdagen werden de relieken van de martelaren in de kerk ter zegening aan de gelovigen aangeboden. De offerpenningen kwamen (aanvankelijk) ten goede aan de gilde van Onze Lieve Vrouw tot onderhoud en versiering van het Maria-altaar. De gildemeester noteerde de giften in de gilderekeningen onder de ontvangsten. Waarschijnlijk stonden de reliekbusten uitgesteld naast het Maria-altaar of op hun sokkels aan de muren van de Maria-kapel.

In de gilderekening van de jaren 1756-59 meldde Jacob Lambrecht fs Jan *"disch ofte cappelle meester van den autaeer ofte cappelle van Onze Lieve Vrouwe der prochie"*:

"voorderen ontfanck als oock van t'ghonne de goede lieden t'elcken ter zegenynghe met de reliquien vande H. Martelaers in dese kercke rustende op de hooghdaeghen hebben ghejont" ⁽²⁴⁾.

Ook in de volgende gilderekeningen vindt men onder de ontvangsten analoge notities:

"eyndelynghe van al t'ghonne de ghoede lieden ter zeghenynghe op de principaele feestdaeghen met de alhier berustende reliquien van d'heylyghe martelaers Blandinus en Leta hebben ghejont" (1760-63)

"eyndelynghe van alle t'ghonne de ghoede lieden hebben ghejondt ter zeghenynghe op de principaele feestdaeghen met de alhier berustende reliquien van H.H. Maertelaeren Blandinus ende Leta" (1764-71, 1772-75).

Vermits het bedrag van de offerpenningen ter ere van de martelaren door de gildemeester niet afzonderlijk opgegeven werd, kan men zich geen idee vormen van het aantal personen dat ter zegening kwam.

Op 9 november 1776 verleende Govardus Gerardus Van Eersel, bisschop van Gent (1772-1778), veertig dagen aflat aan hen die de relieken van de martelaren Blandinus en Laeta zullen vereren op het feest van de translatie, en ter plaatse vijf onzevaders en vijf weesgegroeten zullen bidden (bijlage 3). Deze verlening gold voor 10 jaar.

Onder translatie verstaat men de overbrenging van het lichaam van een heilige uit zijn oorspronkelijk graf naar een nieuwe rustplaats, of ook wel de overbrenging van relieken uit de ene kerk (schrijn) naar de andere ⁽²⁵⁾. Over de translatie, die volgens de bisschoppelijke oorkonde gebeurde op de zondag vóór de feestdag van de H. Dionysius (9 oktober), bestaat enige twijfel. Betreft het de translatie te Rome, de translatie naar Gent of de translatie naar Hansbeke? Mogelijk gaat het om de overbrenging van de relieken van het Maria-altaar (kapel) naar het hoogaltaar (priesterkoor) in de Sint-Petrus en Pauluskerk. Het blijkt immers uit een latere notitie dat de reliekhouders in het hoogkoor stonden, vermoedelijk sedert 1776.

⁽²⁴⁾ KAH, rekening van de O.L.Vrouwgilde 1756-59 dd 09.02.1760 e.v.

⁽²⁵⁾ *Liturgisch Woordenboek*, Roermond, 1965-68, deel 2, p. 2697.

In ieder geval noteerde Joannes Van Maldeghem fs Bauduyn, kapelmeester, in de gilderekening van 1775-80, daterend van 25 april 1782, dat hij niet had "*ontfanghen geduerende sijne bedienijnghe, soo als nochtans hij bij voorgaende rekenijnghe heeft ontfaen ende ontfanck gemaect, de penningen de capelle toecommende door de goede lieden ter zegenijnghe op de besonderste feestdaeghen met de reliquien der heylighe maertelaeren inde kercke berustende van Blandinus en Leta*". Hij vermeldde daarbij dat pastoor Jan Van Baeten de giften "*getoucheert*" had en deze zou "*declaren*".

Vanaf toen kwamen de penningen inderdaad ten profijte van de kerk en werden als ontvangsten in de kerkrekeningen ingeschreven. Jacob Martens fs Jan, kerkmeester, boekte in de kerkrekening van 1782-83 in een afzonderlijk item de ontvangst van 4 ponden, 2 schellingen, 4 groten en 6 deniers "*geduerende sijne bedienijnghe gegaert vande goede lieden met de schaele in de kercke, mitsgaeders van het zegenen met de reliquien van de heylighe maertelaeren Blandinus ende Leta*" (26).

Ook in de volgende kerkrekeningen, respectievelijk van 1784-85 en 1786-87, noteerde men:

"midtsgaders van het zegenen met de reliquien van de heylighe martelaren Blandinus ende Leta"

Ontstond er, na de toekenning in 1776 door bisschop Van Eersel van een 40-daagse aflat aan degenen die de relieken op de zondag vóór 9 oktober komen vereren, een jaarlijkse bedevaart naar de kerk van Hansbeke?

Op 21 mei 1787 werd de verlening van de aflat inderdaad voor een periode van 10 jaar verlengd. A.H. Van Dijck vermeldde, zonder nadere bijzonderheden, Hansbeke en de martelaren Blandinus en Laeta onder de bedevaartplaatsen in Vlaanderen (27). Zijn zegsman was Achiel Vuylsteke (1861-1931), gemeentesecretaris te Hansbeke.

Toch kreeg de relikwieënverering van de martelaren slechts een geringe weerklank in de naamgeving aan Hansbeekse boorlingen. De doopnaam Blandinus komt in de 18e eeuw amper een 12-tal keren voor. De spreiding van deze roepnaam over de verschillende decennia wijst er evenwel op dat de verering gedurende de ganse 18e eeuw levendig bleef.

°31.12.1741 Blandinus Van Hecke fs Marten en Judoca Versluys

°12.03.1744 Guilelmus Blandinus Van Maldeghem fs Jan en Petronilla Lambrecht

°27.01.1745 Ignatius Blandinus Geirman fs Alex en Jacoba Lambrecht

°07.01.1757 Ignatius Blandinus Van Maldeghem fs Jan en Petronilla Lambrecht

---

(26) KAH, kerkrekening 1782-83 dd 02.04.1787 e.v.

(27) A.H. Van Dijck: "*Kerkpatronen en Bedevaartplaatsen in Vlaanderen*" in Oost-Vlaamse Zanten, jg XII (1937), p. 50.

- °15.08.1769 Blandinus Lomme fs Marten en Judoca Martens
- °24.02.1771 Blandinus Dobbelare fs Guille en Isabella Mestdagh
- °09.01.1779 Blandinus Lamaire fs Jan Frans en Anna Maria De Jaeger
- °16.03.1788 Blandinus Santens fs Petrus Frans en Petronilla De Backer
- °08.01.1794 Blandinus Rotsaert fs Lieven Jacob en Anna Catharina Van Hulle
- °13.02.1797 Blandinus Van Vynckt fs Petrus en Joanna Maria Van Oost
- °15.05.1798 Blandinus Casier fs Louis Joseph en Theresia Van Vynckt
- °21.05.1798 Blandinus Van Oost fs Marten en Rosa Onderbeke

Onder de moeders herkent men Petronilla Lambrecht, dochter van Jacob die ononderbroken Onze Lieve Vrouw-meester was van 1728 tot 1763.

De meisjesnaam Leta vindt men maar een enkele maal, in 1795. Wel is het opvallend dat in de eeuw vóór 1736 de homonieme roepnaam Coleta slechts éénmaal als doopnaam gegeven werd terwijl deze tussen 1736 en 1802 welgeteld 83 maal voorkomt.

Blijkbaar liep de relikwieënverering tijdens het pastoraat van Albert Charle (1822-1844) sterk achteruit. De pastoor schreef in het Liber Memorialis, anno 1842, een paar jaar voor zijn dood, dat "*de beelden van den h. Blandinus en Laeta buyten gebruyck*" waren ⁽²⁸⁾.

Pieter Frans Bullens, die hem op 2 juli 1844 als parochieherder opvolgde, liet de reliekbusten reeds in hetzelfde jaar door een zekere De Baets herstellen en plaatste ze in het hoogkoor ⁽²⁹⁾, om de parochianen tot een hernieuwde verering van de Romeinse martelaren uit te nodigen.

Maar intussen werden in de kerk reeds een vijftal relikwieën vereerd, waaronder die van de H. Petrus en de H. Paulus, kerkpatroons. Op 24 juni 1839 wijdde mgr. Ludovicus Josephus Delebecque, bisschop van Gent (1838-1864) de in 1790-92 nieuwgebouwde kerk en verleende een aflat van 40 dagen aan de gelovigen die het bedehuis op de verjaardag van de wijding zouden bezoeken.

In 1848 liet Jan Baptist van de Woestijne, kasteelheer te Hansbeke, een nieuwe kapel bouwen ten noorden van het dorp aan het kasteelgoed. Deze bidplaats, toegewijd aan de H. Philomena, werd op 8 mei 1849 door E.H. D.E. Annocqué, landdeken te Nevele, ingezegend. De kasteelheer schonk ook een reliek van de H. Philomena aan de kerk ⁽³⁰⁾. Op 15 januari 1853 werd het Broederschap van Sinte Philomena ingesteld, een genootschap van godvruchtige parochianen dat een grote bloei kende ⁽³¹⁾.

⁽²⁸⁾ KAH, *Liber Memorialis*, p. 2.

⁽²⁹⁾ ibidem, p. 2.

⁽³⁰⁾ RAG, KAH, reg 3, f 14v.

⁽³¹⁾ KAH, *Liber Memorialis*, p. 34.

Stilaan verdween de relikwieënverering van de martelaren Blandinus en Laeta uit het parochiaal leven in de 19e eeuw. Anno 1867 namen zelfs F. De Potter en J. Broeckaert er geen nota van in hun kroniek over Hansbeke ⁽³²⁾.

Andere relieken in de kerk van Hansbeke

In de Sint-Petrus en Pauluskerk van Hansbeke berusten nog een 25-tal relikwieën.

Onder deze zijn de relieken van de H. Jan Baptista en van de H. Paulus van het Kruis (gebeente), opgesloten in een ovale reliekhouder van hout (60mm × 40mm), van oudere datum; de authenticiteitsbewijzen ervan ontbreken.

De overige relieken zijn geborgen in een rond of ovaal doosje in geelkoper of zilver, beglaasd en verzegeld. De doosjes passen in een eigen of universeel reliquiarium, in zilver of messing, met vaste of scharnierende handgreep.

H. Kruis (hout), Gent 1792
H. Hubertus (gebeente), Brugge 1837
H. Barbara (gebeente), Gent 1837
H. Rochus (gebeente), Gent 1837
H.H. Petrus en Paulus (gebeenten), Gent 1839
H. Maagd Maria (hoofdhaar), Gent 1839
H. Philomena, Gent 1849
H. Vincentius a Paulo (lichaam), Parijs 1851
H. Jozef (werkplaats), Brugge 1871
H. Aloysius Gonzales (gebeente), Gent 1883
H. Anna (gebeente), Gent 1883
H. Antonius van Padua (gebeente), Gent 1883
H. Appolonia (gebeente), Gent 1883

H. Cornelius (schedel), Gent 1883
H. Franciscus van Assisië (habijt), Gent 1883
H. Franciscus van Sales (gebeente), Gent 1883
H. Franciscus Xaverius (kledij), Gent 1883
H. Godelieve (schedel), Gent 1883
H. Vincentius a Paulo (gebeente), Gent 1884
H. Agnes (gebeente), Gent 1887
H. Theresia van het Kindje Jesus (sluier),
Gent 1929
H. Antonius Abt (gebeente), Gent 1934
H. Bavo
H. Carolus Borromeus
H. Rita

Van de heiligen, wiens reliek sedert 1883 in de kerk aanwezig is, werd in hetzelfde jaar een stenen beeld aan de kerkpilaren geplaatst, geschonken door de weledele Frans Gisleen Borluut, kasteelheer en burgemeester te Hansbeke ⁽³³⁾.

Albert MARTENS

⁽³²⁾ Dank aan Peter Van de Velde, E.H. Marcel De Cock pastoor te Hansbeke, Jozef Van De Castele en E.H. Jozef Van Den Heuvel voor hun zeer gewaardeerde medewerking bij de samenstelling van deze bijdrage.

⁽³³⁾ A. Martens: *Tien stenen heiligenbeelden in de Sint-Petrus en Pauluskerk te Hansbeke* in Het Land van Nevele, jg XXI (1990), afl 4, p. 279-289.

BIJLAGEN (Kerkarchief Hansbeke)

1. Fr. Jo. Antonius tit. S. Martini in Montibus S.R.E. Presbyter Card. Guadagni, Sanctissimi D.N. Papae Vicarius Generalis, Romanaeque Curiae, eiusque Districtus Iudex Ordinarius & C Universis, & singulis praesentes nostras litteras inspecturis fidem facimus, & attestamur, quod Nos ad maiorem Omnipotentis Dei gloriam suorumque sanctorum venerationem dono dedimus D Fernando Verley Flandro Sacras p J C oxarum Sanctorum Christi Martyris Blandini et Laeta per Nos de mandato Sanctifs D.N. Papae ex coemeterio Priscillae extractas quas in capsula lignea carta undulata cooperta bene clausa, & funiculo serico coloris rubri colligata, ac sigillo nostro signata supradicto D Ferdinando Verley concessimus, eidemque ut praedictas Sacras Reliquias apud se retinere, aliis donare, extra Urbem transmittere, & in quacunque Ecclesia, Oratorio, aut Cappella publicae fidelium venerationi, exponere, & collocare valeat in Domino facultatem concessimus, absque tamen Officio, & Missa ad formam Decreti S. Congreg. Rituum edit. die 11 Augusti 1691. In quorum fidem has litteras testimoniales manu nostra subscriptas, nostroque sigillo firmatas per infrascriptum Sacrar. Reliquiarum Custodem, expediri mandavimus. Romae ex Aedibus nostris die 21 mensis Novembris Anno 1732 f J.A.Card^{is} Vic^s

2. Joannes Baptista Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Gandavensis Ec. Notum facimus et attestamur quod nos die datae harum apererimus capsulam ligneam charta undulata vary coloris coöpertam, bené clausam et vitta seu funiculo serico coloris rubri coilligatam et sigillo Emin^{mi} et Rev^{mi} Dni Antony Cardinalis Guadagni Ec munitam, in qua invenimus Reliquias scilicet magnam partem ossis Sti Blandini, et similem partem Stae Laetae Martyrum, quas sigilli nostri minoris in cera hispanica rubri coloris impressione munivimus cum facultate easdem publicae fidelium venerationi exponendi in Ecclesia Parochiali de Hansbeke Diaecesis nostrae. Datum Gandavi in Palatio nostro Episcopali sub sigillo et signatura nostris. Anno Domini Millesimo septingentesimo trigesimo sexto mensis July die vigesima quinta Joes Bapta Epus Gandensis

3. Govardus Gerardus Van Eersel, Dei & Apostolicae Sedis gratia Episcopus Gandavensis, comes Evergemiensis, Dominus Territorii Sti Bavonis Ec. Ec. Concedimus tenore praesentium quadraginta dies de vera indulgentia in forma Ecclesiae consueta omnibus utriusque Sexus Christi fidelibus devote venerantibus reliquias SS Blandini et Laetae Martyrum in Ecclesia de Hansbeke, ac ibidem recitantibus quinies Pater et Ave in festo translationis reliquiarum incidente in Dominicam ante festum Sti Dionisii praesentibus ad decennium dumtaxat duraturis. Datum Gandavi in Palatio nostro Episcopali hac nona mensis Novembris 1776 G.G Episcopus Gandavensis

Herman VANDOMMELE. - *Van Kapucijner tot Doperwt.* Stichting Mens en Cultuur, 150 p., 37 ill., 1991, prijs 495 BF.

Voor wie zich inlaat met de plantenkultuur is Herman Vandommele geen onbekende meer. Hij publiceerde reeds een vijftal boeken over de kultuurgeschiedenis van belangrijke inheemse vruchten: Peren (1979), Kersen (1983), Pruimen (1987) en Noten voor miljoenen (1990).

Van Kapucijner tot Doperwt is het eerste volume van een tiendelige reeks over GROENTEN VOOR ALLEMAN.

De erwt is een van onze oudste kultuurgewassen. Met wetenschappelijke nauwkeurigheid volgt de auteur de tocht van de velderwt van uit Klein-Azië naar het Westen. Uitgebreid wordt ingegaan alsdat de akkervruchten samen met de primitieve graangewassen een wezenlijke bijdrage hebben geleverd tot de plantaardige voeding voor de mens. Erwten waren het basisvoedsel voor de eerst hard werkende monniken en lekebroeders van de grote abdijen. In drie delen wordt de kultuurgeschiedenis van de erwt belicht.

Deel I: Van oererwt tot velderwt: De eerste erwtsoort die men in het wild ontdekt heeft was inheems in een gebied dat grensde aan de rand van grassteppen en dat zich uitstreckte van West-Frankrijk en Catalonië tot de westelijke Himalaya. Gedurende de Romeinse nederzetting bekwam men door bemesting en irrigatie reeds korrels van 6,1 mm doormeter. Karel de Grote gaf een aanbeveling om op de keizerlijke modelhoeven erwten te telen die voor de strenge vasten waarin geen voedsel van dierlijke oorsprong mocht gebruikt worden, dienden ingeleverd te worden.

Erwten en bonen vormden de hoofdschotel op de vroegmiddeleeuwse tafel, zowel bij rijk als bij arm. Met de Renaissance worden in keukenboeken recepten voor erwtensoepen, brij of moes opgenomen. Gedurende de 18e eeuw onder invloed van de aardappelen vermindert het verbruik van erwten.

Deel II: Doperwten en peulen: Onvolgroeide erwtjes zijn zoete en malse lekkernijen, droge korrels daarentegen zijn moeilijk ver-

teerbaar. Het gebruik van groene erwten, gekookt in of uit de peul begint in de 11e eeuw. In de 12e eeuw zou de peulerwt als eerste jonge groente van het jaar in Spanje zijn gekweekt geworden. Grotere erwten zonder harde stengel verschijnen in de 16e eeuw. In de 17e eeuw worden alle mogelijke combinaties van glas en warme mest aangewend om in mei reeds doperwten te bekomen. In de 19e eeuw wordt door sterilisatie aan het conserveren gedaan. In gesloten recipiënten, glazen en metalen, komen de erwten voor consumptie voor alle rangen en standen tot stand.

Deel III: Erwten op dis en tafel: erwten bevatten een behoorlijke hoeveelheid plantaardige eiwitten van hoge kwaliteit die in een evenwichtige voeding regelmatig moeten worden aangevuld met dierlijke eiwitten om volwaardig te kunnen opgenomen worden. Het geringe vetgehalte vormt geen belemmering voor welkdanig vetarm dieet. De koolhydraten bevatten niet enkel zetmeel maar een hoeveelheid vezelstoffen die de ontlasting bevorderen. Van mineralen is de erwt eveneens voorzien zoals calcium, fosfor, ijzer en kalium. Verder heeft de erwt aan vitamines niets te kort: schoonheidsvitaminen, lichtvitaminen B1, groenvitaminen B2 en zenuwvitaminen C. Naast mineralen en vitamines zijn dan nog aminozuren, suiker en lecithine. Dat de zoete erwt symbool staat voor verfijnd genot en erwten sap je huid zuivert van sproeten en vlekken is ondertussen aardig meegenomen. In een tabel wordt de voedingswaarde per 100 gr eetbaar gedeelte breedvoerig opgegeven.

De studie sluit af met een bibliografie, een lijst van illustraties, een index op personen en firmanamen en een index van de voornaamste begrippen, namen, variëteiten en werkwijzen.

De schrijver is na zijn vorige publikaties erin geslaagd een nieuwe belangrijke bijdrage die nauw met het leven van de gewone man verbonden is, te leveren.

M. Broeckhove

ALLEMAAL BROEDERS EN ZUSTERS

Bijdrage tot de studie van religieuze broederschappen in de 19de eeuw. Merksem 1745-1914.

Inleiding

De zoektocht naar het religieuze element in het leven van onze voorouders is een gegeven wat de laatste tijd bij nogal wat historici maar ook bij een breder publiek in de belangstelling staat. Men zou zelfs kunnen stellen dat de dalende aandacht voor de kerk van vandaag omgekeerd evenredig staat met de toenemende interesse voor de religieuze mentaliteit vroeger.

Eén van de facetten die daarbij onderzocht kan worden is de rol van de broederschappen. Nochtans is er over deze religieus geïnspireerde en (onder meer) parochiaal georganiseerde lekenverenigingen ⁽¹⁾ tot nog toe relatief weinig inkt gevloeid wat de negentiende eeuw betreft. Met uitzondering van de binnenkort gepubliceerde studie van L. Gabriels over de H. Hartbonden, betreft het immers meestal studies voor het ancien régime. We zullen in dit artikel een eerste bescheiden poging wagen om daarin verandering te brengen en enige elementen aan te dragen die zouden kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van een concreet analysemodel voor de specifieke problemen die hierbij naar voor komen.

Een studie over de broederschappen zou in feite veel vroeger kunnen beginnen. Het betreft hier immers geen typisch 19de-eeuws fenomeen. Reeds in de 17de eeuw waren er, ook in de landdekenij Antwerpen, broederschappen actief. Toch betreft het hier meestal het Broederschap van de H. Rozenkrans en dit zeker nog niet in alle parochies ⁽²⁾. Pas in de 18de eeuw stijgt het aantal broederschappen om rond 1750 een eerste hoogtepunt te bereiken ⁽³⁾. Dit is echter vrij bescheiden in vergelijking met de gestage groei van dit soort verenigingen in de 19de eeuw. Vooral na 1850 zien we een duidelijke toename van het aantal oprichtingen (meestal eenvormig voor hele bisdommen), al wil dit - zoals we zullen zien - nog niets over het succes van deze broederschappen zeggen.

Gezien het grote aantal broederschappen - bij de tijdelijke afschaffing door Jozef II in 1786 had vrijwel elke parochie er wel één ⁽⁴⁾ en eind 19de eeuw hadden waarschijnlijk bijna alle parochies er één of meerdere ⁽⁵⁾ - dienen we ons noodzakelijk te beperken tot één concreet voorbeeld. Dat heeft dan ook het voordeel dat een wat meer gedetailleerde studie binnen de mogelijkheden valt.

De keuze voor een te onderzoeken dorp viel eigenlijk door een gelukkig toeval niet erg moeilijk te maken.

Merksem, bij Antwerpen, is een uitgelezen voorbeeld van een plattelandsdorp dat in de 19de eeuw volop verandert naar een lokaal industrieel centrum. Het is dan ook erg boeiend om na te gaan hoe het broederschapleven evolueert in een plaats waar immigratie en veranderende tewerkstellingspatronen sporen dreigen na te laten in de religiositeit.

broederschapsleven evolueert in een plaats waar immigratie en veranderende tewerkstellingspatronen sporen dreigen na te laten in de religiositeit.

Het parochie-archief van St-Bartholomeus te Merksem bleek bovendien na inspectie door historicus Ludo Somers heel wat rijker te zijn dan vaak gedacht werd. Vooral in verband met de broederschappen is er nogal wat materiaal voorhanden.

In de volgende opsomming vermelden we de namen van de broederschappen en welke bronnen er bewaard zijn, afgekort als "R" voor "rekeningen" (met data, indien het een omvangrijke reeks betreft), "L" voor "ledenlijsten" (ook met data), "V" voor verslagen" (idem) en "S" voor "losse stukken".

1. H. BARBARA of GOEDE DOOD: R 1745-1890 (deels bewaard in Rijksarchief Antwerpen), L 1745-1846, S;
2. H. ROZENKRANS: R 1805-1815, L 1805/1888/1893/1936-1943, S;
3. GEDURIGE AANBIDDING: L 1863-1867
4. ST-PIETERSPENNING: L 1861-1863
5. H. HART: L 1869/1882
6. H. ROCHUS: R 1866-1891, L 1867/1894, S;
7. ONBEVLEKTE ONTVANGENIS VAN MARIA: V 1873-1908, R 1873-1908, S;
8. H. FRANCISCUS SALESIUS: L 1868/1924;
9. H. KINDSHEID: R 1901-1929; S;
10. DERDE ORDE: L 1885-1890; V1898-1953; L 1898/1946-1964; S;
11. H. FAMILIE: L 1895-1922.
12. H. JOZEF (°1881): geen bronnen, behalve vermelding van het aantal leden in de dekanale visitaties (Bissch. Archief Antw.).

De lijst is zonder meer indrukwekkend volledig. Bijna voor elk broederschap beschikken we over één of meerdere bronnen. Bovendien hebben we soms uitvoerige rekeningen.

Heel wat factoren kunnen aldus berekend worden. Hoeveel leden tellen deze verenigingen, en vooral: is het na te gaan wie, of beter welke sociale groepen er lid werden? Hoe verloopt de groei van het aantal inschrijvingen? Staat deze groei (of mingroei) evenredig met de uitgaven? Welke patronen kan men in het bestedings- en inkomstenpatroon van deze groeperingen aantreffen? Valt hieruit iets af te leiden over hun sociale of andere functies? Zijn er bepaalde strategieën te ontdekken?

Het zal wel duidelijk zijn dat niet alle vragen even vlot beantwoord kunnen worden. De besturen van deze broederschappen laten niet altijd even gemakkelijk in hun interne keuken neuzen. In één geval is zelfs een deel uit een kasregister gescheurd, vermoedelijk door een woedende secretaris

die meende op die manier te kunnen beletten dat het nageslacht enige verdenking op zijn financieel beheer zou kunnen laten rusten ⁽⁶⁾.

Het schetst de voorzichtigheid die men met deze bronnen aan de dag dient te leggen. In deze verenigingen kunnen heel wat persoonlijke belangenferen tegen elkaar op botsen en dat kan zijn invloed hebben op de correctheid waarmee een aantal dingen aan het papier toevertrouwd werden.

1. De broederschappen: omvang en betekenis

Een eerste vraag die men zich bij dit soort verenigingen kan stellen, is de vraag naar de betekenis ervan in de plaatselijke parochiale gemeenschap. Hoeveel en welke soort mensen werden er lid van ? Waarom trad men toe ? Het is in deze kontekst belangrijk om na te gaan onder welke invocatie de broederschappen werden opgericht ⁽⁷⁾.

Toen in Merksem in 1745 het (vermoedelijk) eerste religieuze broederschap werd opgericht, was dit een relatief succes. Bij de plechtige opening van het ledenregister ⁽⁸⁾ op 4 december 1745, waren er behalve pastoor Gaspar Verhoeven (1701-1784, pastoor sinds 1741) nog 32 andere intekeenaars. Op een totaal van 33 waren er echter amper 6 mannen (22,22 %). Tegen het eind van het jaar volgden er nog eens 14 inschrijvingen waaronder 5 mannen wat de totale masculaniteit op 30,56 brengt.

Van deze in totaal 11 mannen waren er heel wat belangrijke personen: Gaspar Verhoeven (pastoor), Jacobus De Jongh (onderpastoor), Iudocus Buijs (koster), Dionysius Nicolaus Van der Neesen (drossaard van de heerlijkheid) en E.H. Berrevoets (witheer uit de abdij van Tongerlo). Bij de vrouwen waren er twee adellijke dames en twee begijnen (uit Turnhout). Het register bevat spijtig genoeg geen uittredingsdata zodat we eigenlijk alleen maar beschikken over het aantal intredingen per jaar.

TABEL 1: INSCHRIJVINGEN H. BARBARA (bron: ledenlijsten)

jaar	aantal inschrijvingen			cumulatief	jaar	aantal inschrijvingen			cumulatief
	totaal	man.	vrouw.			totaal	man.	vrouw.	
1745	47	11	36	47	1783	0	0	0	260
1746	29	5	24	76	1784	2	0	2	262
1747	11	6	5	87	1785	12	7	5	274
1748	3	1	2	90	1786		opgeheven		274
1749	10	7	3	100	1787		opgeheven		274
1750	13	4	9	113	1788		opgeheven		274
1751	14	8	6	127	1789		opgeheven		274
1752	0	0	0	127	1790	4	1	3	278
1753	2	0	2	129	1791	4	2	2	282
1754	0	0	0	129	1792	23	9	14	305
1755	0	0	0	129	1793	5	2	3	310
1756	3	1	2	132	1794	5	2	3	315
1757	13	6	7	145	1795	0	0	0	315
1758	10	6	4	155	1796	0	0	0	315
1759	10	5	5	165	1797	4	1	3	319
1760	2	1	1	167	1798		opgeheven		319
1761	5	3	2	172	1799		opgeheven		319
1762	0	0	0	172	1800		opgeheven		319
1763	9	4	5	181	1801		opgeheven		319
1764	0	0	0	181	1802	5	2	3	324
1765	0	0	0	181	1803	4	2	2	328
1766	6	1	5	187	1804	10	4	6	338
1767	3	1	2	190	1805	9	3	6	347
1768	2	1	1	192	1806	3	0	3	350
1769	8	5	3	200	1807	0	0	0	350
1770	2	0	2	202	1808	4	1	3	354
1771	7	4	3	209	1809	3	0	3	357
1772	4	2	2	213	1810	1	0	1	358
1773	5	2	3	218	1811	1	0	1	359
1774	3	2	1	221	1812	8	2	6	367
1775	0	0	0	221	1813	0	0	0	367
1776	3	0	3	224	1814	0	0	0	367
1777	8	4	4	228	1815	0	0	0	367
1778	6	2	4	234	1816	0	0	0	367
1779	9	2	7	243	1817	0	0	0	367
1780	11	7	4	254	1818	0	0	0	367
1781	1	1	0	255	1819	7	1	6	374
1782	5	3	2	260	1820	2	0	2	376

Vanaf 1821 worden de inschrijvingen niet meer per jaar genoteerd en beschikken we slechts over lijsten van het totaal aantal leden op één bepaald moment, nl. voor 1827, 1828 en 1845. Toch kunnen we met bovenstaande tabel al gedurende 70 jaar het groeiritme van het broederschap van de H. Barbara aardig volgen. Een aantal dingen vallen daarbij op. Ten eerste bemerken we dat vooral vrouwen lid werden, maar zeker niet exclusief. Af en toe stijgt het aantal mannelijke inschrijvingen behoorlijk. Ten tweede kunnen we spreken van een golfpatroon. Blijkbaar werd men "trogewijs" lid van de H. Barbara. Zo kunnen we periodes van hoog- en laagbloei vaststellen. De eerste 5 à 6 jaar na de stichting lijkt het bijzonder goed te gaan. Zoals reeds hoger gemeld werden een aantal in het dorp nogal belangrijke mensen snel lid en dat trekt blijkbaar volk. De pastoor, de koster, de drossaard, de schoolmeester-organist waren immers mensen met een belangrijke sociale positie in zo'n kleine gemeenschap (in 1755 telde Merksem 829 inwoners ⁽⁹⁾). Maar in de 5 jaar daarna gaat het een stuk minder: blijkbaar heeft men voorlopig een maximum capaciteit bereikt. Maar wat zeker ook kan meegespeeld hebben, is de terugkeer van rust en vrede in het dorp, na enige jaren Franse aanvallen (1745) en bezetting (1746-48) ⁽¹⁰⁾. De H. Barbara als patrones tegen onheil en/of een haastige of onvoorziene dood ⁽¹¹⁾, diende de mensen dan minder te hulp te snellen. Maar soms spelen er mogelijk andere factoren mee in het "plots" trogewijs lid worden: zo wordt op 14 juni 1785 de vers ingehaalde pastoor Emmanuel Gaspar Barbiers (+1808) ingeschreven en nog diezelfde dag zijn er 11 andere inschrijvingen. Kan dit nog toeval zijn ?

Soms spelen beide factoren mee: in 1792 werden twee onderpastoors lid, maar hier is waarschijnlijk ook de schrik voor het aanstormende Franse leger voor het hoge aantal inschrijvingen verantwoordelijk. De oorlogssituatie sleept aan tot in 1794 ⁽¹²⁾: daarna daalt het aantal inschrijvingen als een baksteen.

Bij de herinstelling van het broederschap in 1802, zien we een aarzelende heropleving, maar pas nadat in december 1803 pastoor De Weerdt toegetreden is, komt er vanaf 1804 terug vaart in, zij het niet voor lang.

Wat de samenstelling van het ledenbestand betreft, kunnen we slechts voorlopig uitspraak doen. In de toekomst hopen we zoveel mogelijk hun beroepen en woonplaats te kunnen achterhalen via de parochieregisters, maar voorlopig willen we ons hier beperken tot een korte vergelijking met de rekeningen en met de telling van 1755 ⁽¹³⁾.

Via de rekeningen kunnen we achterhalen hoeveel leden er effectief lidgeld betaalden.

TABEL 2: AANTAL BETALENDE LEDEN H. BARBARA

jaar:	1748	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1755	1795	1805
aantal:	32	32	45	61	67	71	78	79	100	70
jaar:	1815	1825	1835	1845	1855	1865	1875	1885		
aantal:	80	82	92	90	149	190	236	146		

Als we het aantal leden op basis van de inschrijvingen in tabel 1 proberen inschatten, dan blijkt dat ongeveer de helft tot 2/3 onder hen betaalde voor het lidmaatschap. Wanneer we het jaar 1755 bekijken dan zien we dat de masculaniteit bij de betalende leden hoger ligt dan in de andere gevallen, namelijk 32 mannen t.o.v. 47 vrouwen wat vrij hoog ligt als we dit vergelijken met de inschrijvingen die tot dan toe gebeurd waren, nl. 42 mannelijke intekeningen op een totaal van 129. Respectievelijk betekende dit een masculaniteit van respectievelijk 68,08 en 48,27 wat betekent dat het merendeel van de ingeschreven mannen ook lidgeld betaalde. Men kan dus stellen dat de weinige mannen die lid werden van dit broederschap, er wel meestal voor konden en of wilden betalen. Een steekproef naar hun beroepen, op basis van de telling van 1755, leert ons dat van de 16 (op 46) teruggevonden betalende leden er slechts 4 handwerker of arbeider waren, 2 grootpachter, 1 pachter, 1 hovenier, 2 priesters en de andere 5 hebben beroepen die zich in de sfeer van de dorpsmiddenstand bevinden. Het is een bont gezelschap, maar de ondervertegenwoordiging van de landbouwsector in het toen nog sterk agrarische Merksem valt op. Er dient wel gezegd te worden dat het wat hachelijk is om nu al conclusies te trekken. Pas na grondig vergelijk met de parochieregisters zullen we hier meer in details kunnen treden. Voorlopig blijft één factor met grote zekerheid bewezen, namelijk de zeer lage masculaniteit.

Dit is bepaald geen kenmerk van het broederschap van de H. Barbara allèen. In 1804 werd het broederschap van de H. Rozenkrans opgericht en ook hier zien we een oververtegenwoordiging van de vrouwen in het ledenbestand. In de ledenlijsten zijn de inschrijvingen van het eerste jaar genoteerd: hieronder bevinden zich 40 mannen op een totaal van 136 (dit is een masculaniteit van 29,41, vergelijkbaar dus met deze van de H. Barbara) ⁽¹⁴⁾. In een losse ledenlijst uit 1888 vonden we maximaal 68 mannen (in twijfelgevallen hebben we de persoon bij de mannen geteld) tegenover 160 vrouwen en kinderen. In 1893 waren dit 49 mannen tegenover 97 vrouwen (masculaniteit van 50,51) ⁽¹⁵⁾. Zouden we dan van een lichte toename van de masculaniteit kunnen spreken? Dit valt te betwijfelen. Een ledenlijst uit 1936 geeft een masculaniteit van 26,91 (67 mannen tegenover 249 vrouwen) ⁽¹⁶⁾. In elk geval dringt enige vergelijking met de andere broedersappen zich op.

Voor het Broederschap van de Gedurige Aanbidding ⁽¹⁷⁾ en het Genootschap of zgn. "Werk" van de St-Pieterspenning berekenden we volgend overzicht:

**TABEL 3a: MASCULANITEIT VAN DE INSCHRIJVINGEN
IN BROEDERSCHAP VAN DE GEDURIGE AANBIDDING ⁽¹⁸⁾**

datum	aantal inschrijvingen			masculaniteit
	totaal	mannen	vrouwen	
29 nov. 1863	46	16	30	53,33
1 dec. 1863	29	11	18	61,11
2 dec. 1863	39	12	27	44,44
3 dec. 1863	143	51	92	55,43
4 dec. 1863	50	14	36	38,89
4 dec. 1864	16	4	12	33,33
4 dec. 1865	14	6	8	75,00
4 dec. 1867	10	3	7	42,86
totaal:	347	117	230	50,87

**TABEL 3b: MASCULANITEIT VAN DE INSCHRIJVINGEN
IN GENOOTSCHAP VAN DE SINT-PIETERSPENNING ⁽¹⁹⁾**

datum	aantal inschrijvingen			masculaniteit
	totaal	mannen	vrouwen	
juni 1861	51	23	38	60,53
juli 1861	68	27	41	65,85
juni 1862	2	1	1	100,00
juni/juli 1863	3	1	2	50,00

Buiten een snel dalend aantal jaarlijkse inschrijvingen (vergelijk de beginjaren van de H. Barbara in tabel 1), zien we ook hier een lage masculaniteit zij het dat deze toch nog iets hoger ligt dan in het geval van de H. Barbara en de H. Rozenkrans. Een ondervertegenwoordiging van de mannen vinden we ook terug in het Aartsbroederschap van het H. Hart van Jezus, opgericht op 24 november 1869. In de eerste inschrijvingsmaand (december 1869) vinden we 90 namen van mannen op een totaal van 262 (masculaniteit van 52,33), terwijl een ledenlijst uit 1882 aangeeft dat de vrouwen met 56 de meerderheid vormden t.a.v. 43 mannen (masculaniteit: 76,79)⁽²⁰⁾. Voor het Broederschap van de H. Rochus lag de situatie als volgt:

**TABEL 3c: MASCULANITEIT VAN DE INSCHRIJVINGEN
IN BROEDERSCHAP VAN DE H. ROCHUS ⁽²¹⁾**

datum	aantal inschrijvingen			masculaniteit
	totaal	mannen	vrouwen	
15 aug. 1867	119	39	80	48,75
16 aug. 1867	20	6	14	42,86
17 aug. 1867	20	3	17	17,65
18 aug. 1867	18	4	14	28,57
19-29 aug. 1867	23	10	13	76,92
1/15 sept. 1867	8	1	7	14,29
4 okt 1867	198	80	118	67,80
6-18 okt. 1867	57	22	35	62,86
20 okt. 1867	80	31	49	63,27
21 okt. 1867	105	45	60	75,00
25/28 okt. 1867	11	6	5	120,00
2 nov./4 dec. 1867	6	3	3	100,00
totaal	665	250	415	60,24

Twee dingen vallen hier op. Ten eerste schijnt dit broederschap een heel pak méér leden te kunnen aantrekken dan de andere. Mogen we hier een

verband leggen met de (bescheiden) aanwezigheid van typhus in de gemeente ⁽²²⁾? De H. Rochus stond immers bekend als "*Bijzonderen Patroon tegen Pest, cholera en andere besmettelyke ziekten*" ⁽²³⁾.

Ten tweede zien we dat de masculaniteit hier iets minder laag ligt dan in andere broederschappen. Dat belet niet dat er voor elke 3 mannen ongeveer 5 vrouwen aangesloten waren.

De Congregatie der Onbevleete Ontvangenis van Maria blijft, gezien haar speciaal karakter, in het onderzoek naar de masculaniteit even buiten beschouwing: in haar ledenbestand worden alleen ongehuwde vrouwen toegelaten ⁽²⁴⁾. De Derde Orde was evenzeer een exclusief vrouwelijke aangelegenheid: we vinden geen archiefsporen terug van een mannelijke afdeling, al is deze er waarschijnlijk (toch zeker in de 20ste eeuw) wel geweest ⁽²⁵⁾.

Een heel andere situatie duikt op het genootschap van de H. Franciscus Salesius, dat in de 19de eeuw sterk aanbevolen werd vanuit het bisdom ⁽²⁶⁾ en aldus in vele parochies opgericht werd, zo ook in Merksem. De inschrijvingen in die stichtingsmaand verliepen als volgt:

**TABEL 3d: MASCULANITEIT VAN DE INSCHRIJVINGEN
IN HET BROEDERSCHAP VAN DE H. FRANCISCUS SALESIUS ⁽²⁷⁾**

datum	aantal inschrijvingen			masculaniteit
	totaal	mannen	vrouwen	
8 dec. 1868	81	25	56	44,64
10 dec. 1868	43	12	31	38,71
20 dec. 1868	26	10	16	62,50
26 dec. 1868	38	17	21	80,95
totaal	188	64	124	51,61

Dit geeft een vergelijkbare masculaniteit met de andere broederschappen. Het globale aantal inschrijvingen ligt niet zo hoog. Het aantal daalt volgens de cijfers uit de dekanale visitatieverslagen ook vrij snel:

**TABEL 4: GROEIBEWEGING VAN HET GENOOTSCHAP VAN DE H.
FRANCISCUS SALESIUS (MERKSEM + ENKELE PLATTELANDSDORPEN
TER VERGELIJKING) ⁽²⁸⁾**

	Merksem	Emblem	Minderhout	Rijkervorsel		Merksem	Emblem	Minderhout	Rijkervorsel
1870	–	180	80	152	1880	90	100	70	54
1871	–	180	80	152	1881	90	85	71	50
1872	–	180	80	150	1882	–	85	60	50
1873	200	140	90	70	1883	60	75	60	60
1874	180	130	80	35	1884	70	–	58	50
1875	180	150	–	35	1885	80	24	58	45
1876	80	120	70	70	1886	70	25	54	39
1877	130	100	80	54	1887	75	50	54	34
1878	150	100	84	54	1888	70	45	54	34
1879	–	100	80	54	1891	50	35	38	30

Laat de cijfers, gezien hun afgerond karakter, vermoedelijk niet helemaal precies zijn, we kunnen ze allicht toch gebruiken voor het schetsen van een beeld (welk belang zouden de diverse dekens er bij gehad hebben om een slecht beeld van de parochiale broederschappen in kwestie op te hangen?). Zo kunnen we vaststellen dat "groeibeweging" een eufemisme is: in 10 jaar tijd halveert het ledenaantal en na twintig jaar rest er amper nog één vierde.

* * *

Twee dingen zijn tot hertoe duidelijk geworden aangaande de omvang en de betekenis van de broederschappen. Ten eerste dienden we vast te stellen dat het aantal inschrijvingen meestal snel daalt. De maximum capaciteit inzake de aantrekkingskracht wordt meestal reeds in de loop van het eerste werkingsjaar bereikt en ligt voor Merksem ergens rond ten hoogste 5 à 10 inschrijvingen per jaar in de 18de en begin 19de eeuw (H. Barbara). Aangezien het aantal ledenbegravenissen in diezelfde periode vergelijkbaar tot lichtjes hoger was ⁽²⁹⁾, is groei vrijwel uitgesloten. Dat blijkt ook uit de weinige gegevens in verband met de absolute ledenaantallen van de broederschappen. Zo zien we dat zowel in de 18de als in de 19de eeuw een broederschap er vrijwel nooit in slaagde om meer dan 10 % van de bevolking te recrutereren (op basis van de gehele bevolking, inclusief kinderen vermits die vaak ook lid mochten worden).

TABEL 5: LEDENAANTALLEN BROEDERSCHAPPEN
ALS % VAN DE BEVOLKING (cijfers met asterisk zijn schattingen)⁽³⁰⁾
en ter vergelijking immigratiecijfers (bron: administratieverslagen)

	H. Barb.	St.-Roch	H. Rozenk.	Salesius	St.-Jozef	immigratie pro mille
1755	*8.32					
1835	*8.60					
1845	*7.45					
1855	5.90					130.87
1860	6.50					107.46
1867	? 5.68	20.52				112.44
1871	5.72	17.10		5.53		98.97
1875	6.03	15.49		4.60		
1880	4.27	11.60		1.79	(0.99)	
1890	1.98	5.03	*2.21	0.59	0.89	

Het kwantitatief belang van deze verenigingen is, op St-Rochus na, nooit er groot. Bovendien kan het de bevolkingsevolutie duidelijk niet bijbenen. Hondervijftig jaar na de oprichting van de H. Barbara, telde Merksem immers ongeveer tien maal zoveel inwoners (nl. 8453 inw. in 1890, 829 in 1755) wat vooral te wijten is aan de industrialisatie. Vanaf 1874 en 1876 werd met het graven van twee dokken daartoe immers het startsein gegeven ⁽³¹⁾. Uit tabel 5 blijkt aldus dat de geleidelijke afname van het aantal leden in relatieve termen nog scherper is dan de afname in absolute cijfers van het aantal inschrijvingen (tabel 1, 3) en van het aantal leden (tabel 4).

Daarnaast is het blijkbaar heel moeilijk om mannelijke leden te werven. Uit tabellen 1 en 3 komt een zeer lage masculiniteit naar voor, zeker als we beseffen dat de totale Merksemse bevolking in de tweede helft van de 19de eeuw eerder een licht mannenoverschot vertoonde ⁽³²⁾.

Een meer nauwkeurige sociale situering van deze broederschappen is op dit punt voorlopig onmogelijk: de bronnen daartoe te onvolledig en vereisen zeer uitvoerige vergelijking met de parochieregisters en burgerlijke stand (de bevolkingsregisters zijn verbrand in 1944). We beschikken momenteel enkel over de vermelding van de beroepen van een deel van de inschrijvingen in het register van het Broederschap van de H. Familie (vanaf 1895) ⁽³³⁾.

2. De broederschappen: doelstellingen en verwachtingspatronen

Het kwantitatief klein belang en het vooral dan nog vrouwelijk publiek van deze broederschappen mag dan al aangetoond zijn, dat wil nog niet zeggen dat hun functie gering zou zijn. In de analyse daarvan, dienen we uit te gaan van twee zijden van de medaille, namelijk: primo wat waren de doelstellingen van zo'n broederschap (officiële of institutionele zijde), en secundo wat verwachten de leden zelf van hun lidmaatschap, m.a.w. welke functie deelden zij in de praktijk toe aan zo'n vereniging ?

2.1. Doelstellingen

De broederschappen hadden volgens M. Cloet als één van hun voornaamste doelstellingen het bevorderen van de devotie ⁽³⁴⁾. Hun leden zouden ernaar gestreefd hebben om hun "eigen geestelijk en tijdelijk welzijn, als dat huns naasten te bevorderen" via "oefeningen van godsvrucht en deugd (...), gebeden en goede werken" ⁽³⁵⁾. Zij zouden allen samen de strijd tegen zedeloosheid en goddeloosheid aangebonden hebben ⁽³⁶⁾. Dit strijd-principe komt vaak naar voor en blijft tot ver in de twintigste eeuw belangrijk. Zo kwam er "in de devotie tot het H. Hart, naast de gedachte van ereboete en eerherstel, ook een element van terugwinnen en veroveren. In dat licht is het ook begrijpelijk dat de bonden van het H. Hart, vooral na de stichting van het algemeen secretariaat te Mechelen in 1923, hun actie meer richten op een gezamenlijke communie van mannen in de zondagsmis. Dit beeld van een groep volwassen mannen, die wars van elk menselijk opzicht, samen te communie gingen en die daardoor iedereen duidelijk maakten dat godsdienst niet louter de zaak was van vrouwen en kinderen, past inderdaad heel goed in de geest van de periode tussen beide wereldoorlogen, een periode die vol was van katholieke Actie en van veroveringsgeest" ⁽³⁷⁾. Dit citaat schetst zeer mooi de sfeer die in de beweging rond het H. Hart heerste en die duidelijk inspeelde op de lage masculiniteit én die de toename van de devotie tot doel had. Laten we even kijken in hoeverre dit voor de 19de eeuw en voor de andere broederschappen ook opgaat.

De bronnen daartoe zijn niet altijd overvloedig. We beschikken niet voor al van deze verenigingen over statuten of reglementen ⁽³⁸⁾. Dikwijls zullen we dan ook het beleid moeten trachten af te leiden uit pamfletten, brieven en - in de meeste gevallen - uit de verhoudingen tussen de diverse inkomsten- en uitgave-posten in de rekeningen. Deze laatste bron laat gelukkig ook vergelijking tussen de verschillende groeperingen toe. Ze zijn bewaard voor de broederschappen van de H. Barbara, de H. Rozenkrans, de H. Rochus, de Onbevleete Ontvangenis en de H. Kindsheid (zie inleiding). Voor de Belgische periode was systematische verwerking mogelijk voor het broederschap van de H. Barbara en dat van de H. Rochus. Dit is des te interessanter daar we hier te maken hebben met één broederschap dat zijn gloriëtijd in het ancien régime kende en in de 19de eeuw steeds minder belangrijk werd terwijl de H. Rochus de grootste groepering in de volle 19de eeuw was. We trekken op die manier a.h.w. de lijn door van het einde van het A.R. naar het einde van de 19de eeuw toe.

Laten we vooraf even de zeggen hoe we de analyse van inkomsten en uitgaven in vaste categorieën gegoten hebben. Dit was niet altijd even makkelijk omdat er in de bronnen zelf uiteraard niet zo'n systeem bestaat. Er blijft dan ook bij de inkomstenzijde een post "buiten categorie" voor de onmogelijke gevallen. Bij de uitgavenzijde is volledige kwantificering vrijwel onmogelijk en dienen we ons tot een paar categorieën te beperken.

Het resultaat ziet er als volgt uit:

INKOMSTEN

cat. 1: *omhalingen* (zonder begrafenissen, zie: buiten cat.)

cat. 2: "*devotiegelden*" (offerblokken, relikwiegelden)

cat. 3: *inschrijvingsgelden*

cat. 4: *buitengewone giften*

cat. 5: *beleggingsvoordelen* (interessen)

cat. 6: *boni* (van het vorig boekjaar)

cat. B: *buiten categorie*

UITGAVEN

cat. 1: *begrafeniskosten* (mis zelf, zonder kaarsen)(1a: goedkope uitvaarten, 1b: dure uitvaarten, in geval van H. Barbara waar 2 klassen gehanteerd werden),

cat. 2: *mali* (van het vorig boekjaar)

In deze categorieën (zoveel mogelijk) ondergebracht, kunnen we de resultaten in relatieve cijfers omzetten (absolute totalen in franken). Niet weergegeven categorieën zijn leeg (0 %).

**TABEL 6a: FINANCIËLE EVOLUTIE VAN HET BROEDERSCHAP
VAN DE H. BARBARA GEDURENDE DE 19DE EEUW (%) ⁽³⁹⁾**

jaren:	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845
INKOMSTEN							
cat. 1+2	34.64	29.95	37.93	32.65	32.81	29.97	25.11
cat. 3	63.36	56.36	46.01	59.64	65.04	51.56	40.42
cat. 6	00.00	13.72	16.06	07.71	02.15	18.47	34.47
Abs. tot.	77.34	67.42	63.90	78.47	71.96	87.28	111.34
UITGAVEN							
cat. 1a	05.58	06.77	06.57	04.94	12.89	07.81	03.97
cat. 1b	06.92	08.39	16.27	30.68	00.00	09.61	00.00
Abs. tot.	68.09	56.16	57.85	76.92	58.96	48.90	96.25
jaren:	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852
INKOMSTEN							
cat. 1+2	14.36	23.03	17.57	13.61	12.60	09.56	08.94
cat. 3	70.40	56.80	46.78	35.76	36.12	32.75	29.72
cat. 6	15.24	20.17	35.65	50.63	51.28	54.37	61.34
cat. B	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	03.31	00.00
Abs. tot.	109.38	147.89	179.57	229.29	238.11	264.13	291.02
UITGAVEN							
cat. 1a	04.80	09.45	12.17	11.79	08.08	04.46	27.18
cat. 1b	11.84	17.47	22.51	19.39	19.94	38.54	00.00
Abs. tot.	79.55	80.88	62.76	97.18	94.49	85.55	112.11
jaren:	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859
INKOMSTEN							
cat. 1+2	08.84	08.42	18.17	19.29	18.32	20.66	21.51
cat. 3	28.53	29.74	55.37	68.66	76.17	78.49	78.49
cat. 6	62.63	61.84	26.45	12.05	05.51	00.55	00.00
Abs. tot.	285.66	295.88	134.54	116.52	120.78	114.86	112.75
UITGAVEN							
cat. 1a	22.26	17.56	19.05	13.87	19.03	19.14	18.18
cat. 2	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	03.65
Abs. tot.	102.69	260.29	120.50	109.87	120.15	119.45	125.74
jaren:	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
INKOMSTEN							
cat. 1+2	15.85	16.87	16.18	13.07	11.44	11.37	12.04
cat. 3	84.14	83.12	75.84	61.04	52.89	55.83	57.22
cat. 6	00.00	00.00	07.97	25.89	35.67	32.80	30.75
Abs. tot.	105.77	110.08	121.96	161.37	183.41	170.16	177.39
UITGAVEN							
cat. 1a	34.36	34.16	38.01	15.88	24.25	16.48	24.79
cat. 2	10.65	16.14	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00
Abs. tot.	121.97	100.36	80.18	95.95	125.70	115.62	138.27
jaren:	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
INKOMSTEN							
cat. 1+2	13.18	12.95	14.78	11.65	08.39	09.32	08.59
cat. 3	60.91	56.66	58.25	61.43	54.56	55.93	64.72
cat. 6	25.90	30.39	26.97	26.92	37.05	34.75	26.69
Abs. tot.	151.03	153.54	165.66	171.74	189.70	188.64	169.20
UITGAVEN							
cat. 1a	18.25	17.51	19.06	22.53	21.48	29.21	22.43
Abs. tot.	104.37	108.81	119.93	101.45	124.14	143.48	101.93

jaren:	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
INKOMSTEN							
cat. 1+2	09.44	09.60	08.24	06.84	07.13	07.89	07.21
cat. 3	56.67	60.08	54.48	45.89	46.24	44.53	43.73
cat. 6	33.89	30.32	37.28	47.27	46.62	47.58	49.06
Abs. tot.	198.52	196.39	208.33	229.88	236.79	235.79	245.84
UITGAVEN							
cat. 1a	27.40	18.78	22.37	33.60	32.21	23.23	25.40
Abs. tot.	139.07	118.72	99.67	119.48	124.61	115.18	122.89
jaren:	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
INKOMSTEN							
cat. 1+2	07.38	07.57	07.28	08.02	09.15	18.37	16.67
cat. 3	42.62	35.37	43.47	40.88	31.44	68.23	77.64
cat. 4	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	05.69
cat. 6	50.00	57.06	49.25	51.10	59.40	13.39	00.00
Abs. tot.	249.90	223.34	240.38	249.49	232.15	114.31	123.00
UITGAVEN							
cat. 1a	17.02	38.54	27.65	27.99	14.40	37.32	47.00
cat. 2	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	04.11
Abs. tot.	102.47	104.16	112.89	111.59	216.84	119.52	126.65
jaren:	1888	1889	1890				
INKOMSTEN							
cat. 1+2	20.02	17.89	34.40				
cat. 3	79.98	78.20	65.60				
cat. 6	00.00	03.91	00.00				
Abs. tot.	110.65	113.17	135.67				
UITGAVEN							
cat. 1a	28.01	46.25	31.71				
cat. 2	12.85	00.00	18.63				
Abs. tot.	106.23	139.40	140.79				

TABEL 6b: FINANCIËLE EVOLUTIE VAN HET BROEDERSCHAP VAN DE H. ROCHUS (%) (40)

jaren:	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
INKOMSTEN							
cat. 1	69.29	08.68	06.01	07.28	05.67	04.13	01.92
cat. 2	03.20	03.40	01.58	02.23	01.23	01.05	00.38
cat. 3	10.14	51.48	39.08	61.00	47.70	51.77	16.66
cat. 4	17.36	21.66	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00
cat. 5	00.00	00.00	01.77	03.31	02.78	02.87	01.87
cat. 6	00.00	13.57	51.56	26.18	42.62	34.58	26.56
cat. B	0.00	01.21	00.00	00.00	00.00	00.64	52.59
Abs. tot.	443.56	600.20	846.97	543.47	648.47	627.93	1770.14
UITGAVEN							
cat. 1a+b	01.05	21.03	07.05	17.14	11.51	36.32	02.51
Abs. tot.	362.12	163.51	704.68	267.67	431.36	157.78	1675.40
jaren:	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
INKOMSTEN							
cat. 1	06.98	05.36	05.57	06.63	03.93	08.70	09.03
cat. 2	01.43	01.12	01.70	01.17	01.15	01.68	02.20
cat. 3	70.41	53.95	89.26	75.89	89.90	84.08	81.26
cat. 5	00.00	00.00	0.00	02.79	05.00	05.53	07.51
cat. 6	21.17	39.56	03.46	13.52	00.00	00.00	00.00
Abs. tot.	447.37	561.98	346.18	430.24	359.27	379.39	359.27
UITGAVEN							
cat. 1	36.90	15.35	17.09	29.31	26.54	10.67	27.25
cat. 2	00.00	00.00	03.88	00.00	08.22	02.54	00.00
Abs. tot.	225.04	573.30	292.49	460.64	369.66	379.39	180.06

jaren:	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
INKOMSTEN							
cat.1	06.35	10.75	08.03	07.18	09.75	07.14	04.78
cat. 2	01.48	04.29	02.63	02.97	03.13	02.83	02.47
cat. 3	54.07	73.96	79.51	80.15	75.40	77.52	78.01
cat. 5	00.00	08.58	09.14	10.34	09.89	10.88	10.68
cat. 6	32.20	02.41	00.69	00.06	01.83	01.63	04.06
cat. B	05.90	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00	00.00
Abs. tot.	556.57	384.66	393.64	348.08	364.05	330.90	337.13
UITGAVEN							
cat. 1	06.52	19.85	20.91	23.51	14.92	16.88	23.18
Abs. tot.	547.34	381.96	393.42	341.42	358.66	317.20	323.68
jaren:	1888	1889	1890	1891			
INKOMSTEN							
cat.1	03.96	02.93	03.75	04.99			
cat. 2	07.05	04.85	05.79	08.21			
cat. 3	73.68	75.42	79.07	69.64			
cat. 5	11.14	09.76	11.15	12.82			
cat. 6	04.16	07.07	00.23	04.34			
Abs. tot.							
UITGAVEN							
cat. 1	14.82	35.55	38.32	34.99			
Abs. tot.	301.28	306.68	258.84	240.96			

Het vele werk dat aan de samenstelling van deze tabel vooraf gaat, loont ongetwijfeld de moeite. Zo krijgen we immers een duidelijker beeld over de financiële stand van zaken van deze beide broederschappen.

Aan de inkomsten-zijde valt als eerste punt meteen op dat beide broederschappen de helft tot drie kwart van hun inkomsten uit de geregelde contributiegelden halen. Dit schijnt de enige vaste bron van inkomsten te zijn. Ongetwijfeld mag hieruit geconcludeerd worden dat deze verenigingen stonden of vielen met het succes van hun ledenwerving. Alleen een groot aantal leden kon garant staan voor voldoende werkingsmiddelen en men kon zich er aldus niet toe beperken om alleen de elite aan te spreken. Het aandeel van de buitengewone giften is overigens bijzonder laag. In het geval van de H. Barbara valt in de periode 1839-1890 slechts één schenking te noteren, namelijk in 1887, en deze vertegenwoordigt nauwelijks wat in de totale inkomsten van dat jaar. In het geval van de H. Rochus (periode 1867-1891) zien we enkele omvangrijke giften bij de stichting in 1867 (mogen we hier enige schrik voor de sporadische gevallen van typhus in dat jaar veronderstellen? Mogelijk speelt hier ook de angst voor de hevige cholera-plagen in het naburige Antwerpen⁽⁴¹⁾) maar lijkt er ook hier geen beweging meer op dat vlak te bespeuren. Blijkbaar was er geen bereidheid van de lokale elite om via de broederschappen enige gulheid aan de dag te leggen. Dit kan trouwens breder toegepast worden wanneer we categorieën één en twee bekijken. De kleine bijdragen die hieronder vallen in de vorm van geld in offerblokken of -schalen zijn onbeduidend in het totale pakket. Ze bereiken nooit meer dan 10 % in het geval van de H. Rochus (met een dalende tendens in het laatste decennium) en ongeveer hetzelfde

voor de H. Barbara in diezelfde periode (na +/- 25 % bereikt te hebben in de periode voor 1867, en met enkele relatieve uitschieters kort voor 1891).

Opvallend is dat men in het broederschap van de H. Rochus probeert om een andere vaste bron van inkomsten te zoeken, nl. via geldbelegging in stedelijke en andere leningen. De interesten daarvan bedragen een kleine 3 à 5 % van de totale inkomsten en worden naar het einde toe zelfs nog iets belangrijker naarmate andere inkomsten, zoals de aanwezigheid van eigen opgespaard kapitaal (boni) kleiner wordt. In beide broedersschappen wordt dit aantal resterende boni duidelijk kleiner naarmate het aantal leden en aldus ook inschrijvingsgelden minder vlot binnenstroomt. Blijkbaar kan de uitgavepolitiek niet vlot aangepast worden aan de tendens van dalende contributiegelden.

Eén van de redenen is het hoge en bovendien zelfs stijgende aandeel van de kosten voor ledenbegravenissen. Eén vijfde tot een kwart (soms iets minder soms ook behoorlijk wat meer) van alle uitgaven dient op deze post geschreven te worden. Dit bedrag is ongetwijfeld dan nog een minimumbedrag omdat het alleen de celebratiekosten bevat, namelijk de betalingen aan pastoor, koster en misdienaars. De kosten voor het dragen van het broederschapsvaandel en het ontsteken van kaarsen en flambeeuwen dienen hier nog eens bijgeteld te worden. Heel precies kunnen deze niet altijd bepaald worden omdat deze dikwijls verrekend werden bij gelijkwaardige uitgaven bij het uitgaan van de processie en de jaarlijkse broederschapsmis, maar gezien de stijging ervan evenredig verloopt met het aantal begravenissen per jaar kunnen we deze schatten op 3 à 5 % voor de vaandeldrager en iets minder dan het dubbel daarvan voor de aankoop van kaarsen en flambeeuwen. Dat betekent dat één derde tot de helft van alle uitgaven bestaat uit het verzorgen van de begrafenis van de overleden broeders en/of zusters !

Een dergelijk verschijnsel kunnen we ook bij de andere verenigingen terugvinden, zij het dat kwantitatieve verwerking hier zinloos of vaak-zelfs uitgesloten is omdat de aanwezige rekeningen minder of soms helemaal nièt continu zijn.

Voor de Confraterniteit van de H. Rozenkrans kunnen we stellen dat in de periode 1805-1815 (decennium waarvoor rekeningen bewaard zijn) een analyse aan de inkomstzijde onmogelijk is gezien de bronnen op dit punt geen gegevens verstrekken. Aan de uitgavezijde zien we ook hier een heel groot belang van de begrafenis-kosten: bedroeg dit in 1805 (= eerste werkingsjaar !) slechts iets meer dan 7 gulden aan celebratiekosten (op een totaaluitgave van 127), in 1806-1807 was dit reeds samen 18 gulden (op een totaal van 116 gulden) terwijl dit ook in 1808 de 10 % van alle uitgaven overschreed. In 1809 lag dit nog hoger met 18 gulden (op 69). Voor de verdere periode tot 1815 blijven de celebratiekosten van begravenissen rond 1/4 tot 1/3 van alle uitgaven bedragen. Daarbovenop dienen de bijkomende kosten (kaarsen, vaandeldragen, enz.) nog eens geteld te worden, zodat we tot een vergelijkbare situatie als deze van de H. Barbara en H. Rochus komen. Deze toestand vinden we ook nog terug in de losse rekening van de H. Rozenkrans uit 1859: 26,67 fr. (33,78 %) aan celebra-

tiekosten en 6,37 fr. (8,07 %) aan vaandeldragerskosten zorgen samen opnieuw voor een uitgave van iets meer dan 40 % aan begrafeniskosten (42).

Voor de Congregatie van de Onbevleete Ontvangenis geldt eveneens dat we alleen voldoende informatie hebben voor de uitgavenzijde (periode 1873-1908). Hieruit blijkt dat de eerste zielmissen pas opduiken vanaf 1883. Zij nemen maar een gering aandeel in de totale omvang van de bestedingen in en komen niet eens elk boekjaar voor (43). Dit valt vermoedelijk te verklaren vanuit het feit dat de meeste leden, namelijk ongehuwde vrouwen, de Congregatie via huwelijk of kloosterroeping verlieten alvorens zij konden overlijden. Om een vergelijkbare reden is ook de H. Kindsheid slechts sporadisch op kosten gejaagd door uitvaartrekeningen: in dit geval werden deze slechts besteed aan de uitvaarten van weeskinderen en kinderen van leden (zgn. "engelenmissen") (44).

Nu we even een kijkje in de kookpotten van het financieel beleid van (sommige van) deze verenigingen hebben mogen nemen, kunnen we ons afvragen wat de bedoeling van dit soort broederschappen dan wel was. Was er, buiten het verzorgen van de uitvaart van de leden nog iets anders dat hen bezighield ?

Indien we ervan uitgaan dat de hoofdbekommernis het stimuleren van de devotie was, vinden we daar dan indicaties van terug, en zo ja, zijn er dan aanwijzingen dat deze doelstellingen gelijkliepen met de verwachtingspatronen van de leden ?

Het oudste broederschap van Merksem, namelijk dat van de H. Barbara, heeft geen eigenlijke statuten. In de parochiearchieven wordt wel een akte bewaard waarin door paus Benedictus XIV diverse aflaten aan de leden van deze vereniging worden verleend (1745). Deze akte wordt als stichtingsakte beschouwd en legt ook een aantal belangrijke dingen vast. Zo diende het broederschap open te staan voor alle gelovigen die een gelukzalige dood willen nastreven. Daartoe moeten zij wel bereid zijn zoveel mogelijk **vrome** en **weldadige** werken verrichten (45).

De statuten van het Broederschap van de H. Rochus laten er weinig twijfel over bestaan: "Het oogwit van dit Broederschap opgeregt den 25 April 1867 door zyne Eminentie den Cardinael Aertsbisschop van Mechelen, is de grootere eer van God en van zynen Dienaar den H. Rochus, de vermeerdering der Devotie, het noodig sieraad der Kerk en de Heiligheid van den Levenden Tempel Gods die de oprechte en ware christenen zyn." (art. I) (46). In de akte die de bevestiging (vanuit Rome, vanwege de vicaris-generaal van de Predikheren) van de stichting van de Confraterniteit van de H. Rozenkrans bevat, zijn talrijke verwijzingen naar het bevorderen van de devotie door middel van het bidden (47). Een contemporain handboekje bevestigt dit en geeft bovendien uitvoerig informatie over de 15 mysteriën waarvan er elke dag één in overweging diende genomen te worden (48). In het geval van het Genootschap van de St.-Pieterspenning was deze devotie (uiteraard) op een zeer specifiek doel gericht: "Dit genootschap door Zyne Eminentie den Kardinael-Aertsbisschop van Mechelen ingerigt

den 4 April 1861, in elk der 630 parochiale kerken van zyn Aertsbisdom, uit kracht van den Brief van Onzen Heiligen Vader Paus Pius IX, van 22 Meert 1861, heeft voor oogwit de regten en voorregten van den Apostolyken Stoel te helpen handhaven door gebeden en door werken." (art. I der statuten). Naast financiële steun werd van de leden ook het dagelijks bidden van het Onze-Vader, het Weesgegroot, het Symbolum des Geloofs en een specifiek formule-gebed verwacht ⁽⁴⁹⁾. Het gebed (als compensatie van de om zich heen grijpende godslasteringen en zondigheden) en de toename van de devotie t.a.v. het H. Sacrament staan ook centraal in de statuten van het episcopaal opgerichte Broederschap van de Gedurige Aanbidding ⁽⁵⁰⁾. Vergelijkbare doelstellingen vinden we ook terug voor het genootschap van de H. Franciscus Salesius ⁽⁵¹⁾. Het Algemeen Genootschap der H. Familie werd in 1895 opgericht als redmiddel tegen de zedenverwilderung ⁽⁵²⁾.

In de pauselijke toelating tot oprichting van het Werk van de H. Kindsheid vinden we eigenlijk zeer weinig over de na te streven doelstellingen ⁽⁵³⁾.

Uit dit overzicht van de voorhanden zijnde statuten blijkt dat het bevorderen van de vroomheid één van de belangrijkste doelstellingen van deze diverse verenigingen was. Deze brede doelstelling kreeg dan voor elk van deze verenigingen een eigen, specifieke en vaak ook meer concrete invulling. Dit vertaalt zich ook in materiële termen. Algemeen zien we dat er heel wat geld besteed wordt aan sermoenen (het uitnodigen van een predikant is een plus minus vaste post in elke bewaarde rekening) en aan liturgiekosten, maar dat er wel accentverschillen liggen. Zo zien we dat er bij de H. Barbara het merendeel geld werd uitgegeven aan deze beide posten. Dit geldt ook voor de H. Rozenkrans al vinden we hier ook iets wat meer aankopen voor de eigenlijke "devotionalia", versieringen allerhande van het altaar van Onze-Lieve-Vrouw. De vermeldingen blijven echter gering in aantal, in elk geval minder dan in het geval van het broederschap van de H. Rochus, waar dure kandelaars, peperdure lantaarns, heel wat kostbaar zilverwerk en andere onbetaalbare voorwerpen aangekocht worden ter versiering van hun kapel. Voor het prestige van de eigen vereniging werd blijkbaar op geen cent gekeken. In de rekeningen van de Congregatie van de Onbevleete Ontvangenis vinden we onder meer terug: de aankoop van tientallen stoelen, zilverwerk, een harmonium met pianostoel, tientallen boekjes, cementsteen, ramen, beelden, een kachel, ... kortom de uitbouw van een heel eigen infrastructuur met eigen kapel en/of clublokaal ⁽⁵⁴⁾.

2.2. Verwachtingspatronen

Of deze hooggegrepen doelstelling, het bevorderen van de devotie, in de realiteit ook kans op slagen maakte, hangt voor een groot deel af van wat de leden zelf op het oog hadden bij hun inschrijving. Wilden zij hoognodig alle dagen een Rozenkrans, een Symbolum des Geloofs of andere formules aanwenden in de hoop van hun zielsleven te kunnen verdiepen, of waren

er andere motieven die hen aanzetten om lid te worden van dergelijke verenigingen ?

Er zijn al een aantal dingen aangesneden. Eén van de belangrijkste motieven was het zich verzekeren tegen een "slechte" dood. Dit hield in dat men door toe te treden tot een zo'n vereniging, verwachtte van een waardige begrafenis te ontvangen. Daarnaast wist men zich ook van een goede zielerust verzekerd: in de jaarlijkse herdenkingsdienst voor afgestorven leden werd nog eens extra gebeden voor de afgestorvenen van het afgelopen jaar. Dit mag misschien eigenaardig klinken als men bedenkt dat Merksem in de 19de eeuw steeds de aanwezigheid van één of meerdere dokters gekend heeft, maar valt al beter te begrijpen wanneer we eraan toevoegen dat inenting tegen besmettelijke ziektes (vanaf 1840) slechts een zeer aarzelend succes kennen en pas na enkele decennia breder toegepast worden ⁽⁵⁵⁾. Blijkbaar was er een soort van scepsis ten opzichte van de medische techniek en speelde men zeker door zich een goede dood te evenaren aan het einde van een "vie fragile, constamment menacée par la maladie et la mort" ⁽⁵⁶⁾. Naast het bekomen van zieleheil (bidden voor de afgestorven leden, maar ook het verkrijgen van talrijke aflaten !), kon men ook "lichaamsheil" bekomen door de voorspraak van patroonheiligen als St-Rochus. De kracht van het geloof in het bovennatuurlijke in die periode dient o.i. niet onderschat te worden. Zelfs de hoge clerus schijnt hiervan gebruik te maken. Op 18 april 1854, wanneer na maandenlange droogte de landbouwers zwaar geteisterd dreigen te worden, beveelt de aartsbisschop openbare gebeden om regen te bekomen. Wanneer 3 dagen later de hemelsluizen geopend worden, zal dit ongetwijfeld, naast de groei van de gewassen ook deze van de gelovigheid ten goede gekomen zijn ⁽⁵⁷⁾.

Is dan de devotie niet belangrijk geweest bij deze broederschapsleden? Dit valt met uitzondering van de Derde Ordelingen, waar de devotie zonder twijfel één van de voornaamste motieven was ⁽⁵⁸⁾, moeilijk in te schatten. We hebben gezien dat een belangrijk deel van de uitgaven besteed wordt aan kaarsen en andere voorwerpen om de devotie tot het beeld van de patroon of patrones te stofferen. Bijkomende motieven als prestige en praalzucht kunnen hier echter niet uitgesloten worden. Daarnaast hebben we uit tabel 6 kunnen afleiden dat een deel van de inkomsten bestaat uit devotiegelden (zie daar). Dit deel is echter gering en bovendien kan het zoeken naar persoonlijk voordeel (lichaams- en zieleheil) hier sterk meegepeeld hebben. Devotie kan met dit "do ut des" moeilijk gelijkgeschakeld worden.

Naast het zich verzekeren van een goede begrafenis, een voldoende zielerust en een behoorlijke lichamelijke gezondheid (= de religieuze handeling tot het verkrijgen van een gunst ⁽⁵⁹⁾), waren er vermoedelijk nog andere verwachtingspatronen aanwezig bij de toetredende leden.

Wanneer we de beweging van de inschrijvingen bekijken (zie o.m. tabel 3), valt op dat men "trogewijs" inschrijft en liefst nog gelijk met een prominente dorpspersoonlijkheid ⁽⁶⁰⁾. Dit wijst op de sociale functie van zo'n vereniging. "Er bij horen" was een belangrijk motief tot toetreding.

Daarnaast was zo'n "club" ook een gelegenheid om elkaar op vrije dagen (voornamelijk de zondagen) te ontmoeten. Dit zou verklaren waarom vooral vrouwen lid werden: volgens Gibson zijn immers zij het vooral die via de verenigingen onderling contact zoeken ⁽⁶¹⁾. Mannen zochten eerder contact in de dorpskerk of hielden zich bezig met ander tijdverdrijf: zo had de plaatselijke fanfare een 60-tal leden rond 1848 (22 jaar na oprichting) en breidde ze in 1870 nog eens uit met een toneelafdeling ⁽⁶²⁾.

3. Doelstellingen in botsing met verwachtingspatronen: een verhaal over realiteitszin of een gebrek daaraan

Tussen de hooggegrepen doelstellingen van dergelijke verenigingen en de meer praktisch gerichte verwachtingspatronen van hun leden, gaapt een diepe kloof. Staat theoretisch het bevorderen van de vroomheid centraal, dan blijkt men in de praktijk vooral sporen terug te vinden van het zorgen voor persoonlijke voordelen zoals een goede gezondheid, een uitvaart (voor als het toch misliep) en wat zielerust, naast sociale voordelen als het "erbij horen" en de kans tot onderling contact. De vraag is of dan ook of dit resultaat een verrassing is. Mogelijk niet. De bedoeling om via deze kerkelijke verenigingen een groep te creëren die zich ook op gebied van vrijetijdsbesteding (of een deel daarvan) binnen de schoot van de kerk voortbeweegt, houdt allicht rekening met het feit dat de devotie als officiële doelstelling niet altijd beantwoordt aan de verwachtingspatronen. Het belangrijkste is dat men een groep aan zich kan binden (vgl. ook initiatieven als de volksmissies en de bedevaarten die telkens recruterend trachtten op te treden) nu de vanzelfsprekendheid van de kerkelijkheid stilaan begon weg te vallen ⁽⁶³⁾. Dit idee van het creëren van een soort van elitetroepen (met inschakeling van de dorpsnotabelen) in een poging de laïcisatie en secularisatie te stoppen is gekend (zie hoger geciteerde theorie van G. Le Bras). Er zal echter meer nodig zijn dan een tiental vroomheidsverenigingen om de veranderende situatie (industrialisatie van een plattelandsdorp !) het hoofd te kunnen bieden. In 1891 wordt een tweede parochie opgericht en enkele decennia later zien we de opbloei van meer sociaal en meer praktisch gerichte verenigingen (K.A.V., K.W.B., C.M., ...) en deze zijn een groter succes en een langer leven beschoren. Tot op de dag van vandaag maken zij een belangrijk deel uit van de katholieke zuil in de gemeente. Maar dat is een ander verhaal.

27 augustus 1991

Erik DEMUYT

NOTEN

- (1) Volgens de oude *Codex Iuris Canonici* zijn dit verenigingen van gelovigen **op vrije basis** en meestal hiërarchisch gestructureerd, kanoniek opgericht met alseerste doel "de promouvoir le culte divin par des oeuvres surérogatoires" (gecit. in: J. DUHR, *La Confrérie dans la vie de l' église*, in: *Revue d' Histoire ecclésiastique*, t. XXXV (1939), pp. 437-478, pp. 438-439). Volgens Beringer noemt men broederschap (sensu lato) elke "association de fidèles, établie et dirigée par l' autorité ecclésiastique, dans un but spécial de piété ou de charité chrétienne." (gecit. in: H. DURAND, *Confrérie*, in: R. NAZ, ed., *Dictionnaire de droit canonique*, t. IV, Paris, 1944, col. 128-176, col. 130). In principe kan men onderscheid maken tussen drie soorten lekenverenigingen die elk hun eigen kerkrechtelijk statuut hebben: "broederschappen" (stricto sensu) hebben tot doel de vroomheid te bevorderen, de "werken" hebben daarbovenop nog één specifiek oogwit en de "Derde Ordes" zijn als gelijkaardige lekenvereniging in feite een wereldlijke tak van een religieuze orde waarvan zij ook afhankelijk zijn (F. CIMETIER, *Confréries et pieuses unions*, in: J. BRICOUT, ed., *Dictionnaire pratique des Connaissances religieuses*, t. II, Paris, 1925, col. 439-446).
- (2) K. DE RAEYMAEKER, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen (1610-1650)* (B.C.L.G. Publikatie 52), Leuven, 1977, pp. 124-125.
- (3) M. CLOET, *Het gelovige volk in de 18de eeuw*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, t. IX, Haarlem, 1981, pp. 396-412, p. 401.
- (4) J. VAN EEGHEM, *De zondagsviering en het sacramenteel leven in de 18de eeuw*, in: M. CLOET, ed., *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1985², pp. 223-233; voor landdekenij Antwerpen: W. LUYCKX, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen 1650-1750*, lic. KUL, 1983, pp. 160-165.
- (5) Grootscheeps onderzoek is hier nog nodig; voor enkele Kempische dorpen verwijzen we naar: E. DEMUYT, *Tussen kerk, tafel en bed. Indices van het gezinsleven in de Antwerpse Kempen (1857-1890)*, in: *Taxandria*, N.R., t. LXII (1990), pp. 145-260, pp. 253-254.
- (6) De eerste 16 bladzijden uit het kasregister van de H. Kindsheid zijn weggescheurd. Op bladzijde 17 bevindt zich een kwade opmerking vanwege pastoor Wuyls, secretaris van het broederschap in de periode 1892-1901, waarin hij zich verbolgen toont over klaarlijkelijke aantijgingen t.a.v. zijn financieel beleid, en waarin hij meldt dat hij, aangezien hij "geen persona grata was" geweest vanaf zijn benoeming in 1892, "doodeenvoudig doorgebroken" heeft in 1901 (K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, Reg. 3.10.1)
- (7) M. CLOET, *Het gelovige volk o.c.*, p. 402
- (8) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. n° 3.01.01
- (9) C. BRUNEEL, *La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Univ. de Louvain - Recueil de Travaux d' Histoire et de Philologie, 6e série fasc. 10), Louvain, 1977, p. 633.
- (10) F. PRIMS, *Geschiedenis van Merksem*, Merksem, 1951, pp. 230-232
- (11) A. SCHEEPERS, *Korte beschrijving van het leven, den marteldood en de vereering der H. Maagd en Martelares Barbara, Patrones voor een goeden dood*, Gulpen, 1889, p. 36; schrik voor de dood en vooral het derven van een waardige begrafenis was volgens DUHR één van de oudste motieven om aan te sluiten bij een lekenvereniging (J. DUHR, *O.c.*, pp. 442-445 en 465). Zie in dit verband ook: J. ART, *Kerkelijke Structuur en Pastorale Werking in het Bisdom Gent tussen 1830 en 1914* (Standen en Landen LXXI), Kortrijk-Heule, 1977, pp. 256-257 en 288-290.
- (12) F. PRIMS, *O.c.*, pp. 243-244
- (13) Demografische fiches werden ons vriendelijk uitgeleend door Prof. Dr. H. Houtman-De Smedt, waarvoor hartelijk dank; rekeningen: K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.01.02.
- (14) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.02.02

- (15) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, losse stukken 3.02.05
- (16) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.02.03
- (17) Hoewel reeds in 1833 nationaal gereorganiseerd door Gregorius XVI (zie aartsbisschoppelijke brief van 19 feb. 1833, in: *Collectio Epistolarum Pastoralium, Decretorum, Aliorumque Documentorum quae pro regimine Dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, t. II, Mechliniae 1848, pp. 138-139) treffen we in Merksem dus pas 30 jaar later sporen van oprichting aan.
- (18) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.03.01
- (19) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.04.01
- (20) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.07.01
- (21) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.05.02
- (22) Het gemeentelijk administratieverslag van 1867 meldt: "Eenige gevallen van Typhus zyn er voorgekomen." (Prov. Archief Antw., Gem. Administratieverslagen, Merksem).
- (23) K.A. ST-BARTHOLOMEUS, losse stukken 3.05.03, aankondigingsplakkaat van een plechtig oktaaf ter ere van de H. Rochus op zijn feestdag 16 augustus.
- (24) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.08.01 (verslagboek): zie o.m. de titulatuur van het Plakkaat (afschrift) bij het 25-jarig jubileum van de vereniging: "1873 AMDG 1898 - St.-Bartholomeusparochie Merxem, Congregatie der jonge Dochters onder den titel van OLV Onbevlekt Ontvangenis. Vijf-en-twintig jarig Jubelfeest 4-8 september."
- (25) Zie de professionlijsten K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.09.01
- (26) Naar dit broederschap wordt vanaf 1869 ook geïnformeerd in de dekanale visitatieverslagen (Bissch. Archief Antw., partim Mechelsesteenweg, chronol.). Het broederschap werd ook aanbevolen in een herderlijk schrijven van dat jaar (zie de *Collectio Epistolarum pastoralium decretorum, aliorumque documentorum, quae pro regimine Dioecesis Mechliniensis publica fuerunt*, t. VI, Mechliniae, 1871, p. 129).
- (27) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.06.01
- (28) E. DEMUYT, *O.c.*, p. 253
- (29) R.A.A. - O.G.A. MERKSEM II n° 38 Rekeningen van de Broederschap H. Barbara, en K.A. ST-BARTHOLOMEUS, reg. 3.01.02
- (30) De schattingen zijn gebeurd op de berekening dat de beschikbare cijfers van de betalende leden ongeveer 2/3 vertegenwoordigen van het totale bestand (H. BARBARA); vanaf 1846 betaalt vermoedelijk iedereen en zijn er op één jaar tijd aldus één derde meer betalende leden; bevolkingscijfers, uit: C. BRUNEEL, *O.c.*, p. 633 (jaar 1755); voor de 19de eeuw: Gemeentelijke Administratieverslagen (Provinciaal Archief Antwerpen) alsook: E. DEMUYT, *O.c.*, p. 206.
- (31) F. PRIMS, *O.c.*, p. 261
- (32) E. DEMUYT, *O.c.*, p. 212
- (33) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.11.01.
- (34) M. CLOET, *Het gelovige volk o.c.*, p. 403
- (35) A. SCHEEPERS, *O.c.*, p. 47
- (36) *De Bode van het Heilig Hart van Jesus*, t. I (1869), pp. I-II.
- (37) W. ROMBAUTS, De zondagsviering en het Sacramenteel leven (1834-1952), in: M. CLOET, ed., *Het Bisdom Brugge o.c.*, pp. 435-458, p. 456
- (38) Nochtans diende elk van dit soort verenigingen door Rome goedgekeurde statuten te hebben (F. CIMETIER, *O.c.*, col. 442).
- (39) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.01.02
- (40) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.05.01
- (41) Zie in dit verband: F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, t. VIII, Brussel, 1985-2, pp. 73-74

- (42) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, losse stukken 3.02.05/3
- (43) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.08.02
- (44) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.10.1 (periode 1901-1929)
- (45) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, bijlage bij reg. 3.01.01
- (46) K.A. ST-BARTHOLOMUS MERKSEM, reg. 3.05.01 (eerste folio's)
- (47) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, losse stukken 3.02.05/1
- (48) *Handboekskten van het aartsbroederschap van den allerheyligsten Rozenkrans*, Brugge, 1820, pp. 4-13 (bewaard in de bibliotheek van het Antwerpse RUUSBROECGENOOTSCHAP, nr. 3091D23)
- (49) Deze formule was de volgende: "Heilig, Heilig is de Heer God der heirscharen; de aerde is vervuld met uwe glorie. Glorie zy den Vader, glorie zy den Zoon, glorie zy den Heiligen Geest." (K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.04.01, pp. 1-2)
- (50) *Collectio o.c.*, t. III, Mechlinae 1870, pp. 617-622
- (51) Ingesteld voor hele aartsbisdom op 14 november 1868, zie: *Collectio o.c.*, t. VI, Mechlinae 1871, pp. 121-129
- (52) Herderlijke Vastenbrief van 1895 in: *Collectio o.c.*, t. XII, Mechlinae 1895, pp. 164-185
- (53) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, los stuk in bundel 3.10.02
- (54) K.A. ST-BARTHOLOMEUS MERKSEM, reg. 3.08.02. Er is in de lokale geschiedschrijving (PRIMS, GOETSCHALCKX) over het bestaan van een aparte kapel van deze Congregatie niets vermeld. Mogelijk ging het hier om een aparte vleugel van de kerk (?). Toekomstig onderzoek zal dit nog moeten uitwijzen.
- (55) P.A.A., Administratieverslagen Merksem, diverse jaren
- (56) Y. HILAIRE, *Une chrétienté au XIXe siècle ? La vie religieuse des populations du diocèse d'Arras (1840-1914)* (Publications de l' Université de Lille III), 2 dln., Arras, 1977, p. 84
- (57) Over de Merksemse landbouwresultaten, zie het administratieverslag van dat jaar. Voor de gebeurtenissen van 18 en 21 april 1854, zie: Merkwaardige nieuwstijdingen, in: *Nederduitsch Overzicht*, t. I (1854), p. 194; mogelijk kan deze actie van de aartsbisschop gezien worden als een voorbeeld van de theorie van G. Le Bras, die stelt dat de 19de-eeuwse hoge clerus probeerde om de gelovigheid van het volk te stimuleren door het bewust toelaten en gebruiken van bijgelovige elementen (o.m. ook genezingen en dgl.) (theorie gecit. in: PH. ARIES, *Religion populaire et réformes religieuses*, in: PH. ARIES, e.a. eds., *Religion populaire et réforme liturgique*, Paris, 1975, pp. 84-97, p. 93)
- (58) Van de leden, die in feite "paters" en "zusters" Minderbroeders "in de wereld" waren, werden talrijke inspanningen gevraagd. Alle leden (toegelaten vanaf 14 jaar), herkenbaar aan hun scapulier en koord, werden pas toegelaten na een jaar noviciaat, gevolgd door een plechtige professie waarin zij beloofden zeer strikt de opgelegde levensregel na te volgen. Het vermijden van overdaad in voeding en kleding, het zich onthouden van losbandige ontspanning of slechte lectuur gaan in deze regel samen met regelmatig vasten, maandelijks biechten en te communie gaan, dagelijks de mis bijwonen en gebeden opzeggen (bron: *Collectio o.c.*, t. IX, Mechlinae 1884, pp. 203-211).
- (59) J.C. DEKKER, e.a., *Levensloop, cultuur en mentaliteit. Een geschiedenis van het alledaagse bestaan*, Tilburg, 1990, p. 227
- (60) De rol van de vooraanstaanden bij de inschrijvingen werd ook al aangetoond voor het dekenaat Deinze (1ste helft XVIIIde eeuw) door M. CLOET, *Het gelovige volk o.c.*, p. 403.
- (61) R. GIBSON, *A Social History of French Catholicism 1789-1914* (Christianity and Society in the Modern World), London-New York, 1989, p. 189
- (62) R. BAETEN, *150 jaar 1826 - 1 juli - 1976. De koninklijke harmonie St-Bartholomeus Merksem*, Merksem, 1976, pp. 5-9.
- (63) In principe sinds de Franse revolutie, zie: J. DE MAEYER - S. HELLEMANS, Katholiek reveil, katholieke verzuiling en dagelijks leven, in: M. CLOET - F. DAELEMANS, eds., *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970. Handelingen van het Colloquium van 23 en 24 sept. 1987* (Archief- en Bibliotheekwezen in België n° 35), Brussel, 1989, pp. 203-232, p. 214

VOLKSKUNDIGE ENQUETES IN VLAANDEREN

Verering van tandheiligen, resp. van de H. Apollonia in de provincie Antwerpen, anno 1991-1992

Zoals voor West- en Oost-Vlaanderen behandelen wij in deze bijdrage alle plaatsen in de provincie Antwerpen, waar de volksdevotie voor tandheiligen, resp. voor de H. Apollonia, nu nog leeft, hoe bescheiden ze ook is. Van de elf besproken Apollonia-oorden zijn er vijf, die speciaal dienen vermeld te worden: de Antwerpse Sint-Joriskerk met de broederschap (beter: gilde) van de Antwerpse tandartsen, de recent gerestaureerde Sint-Apolloniakapel van Leest (met échte tanden!), Mol-Achterbos, waar de verering nog hoge toppen scheert (met bekende kermis), de Apolloniakapel te Peulis (Rijmenam), waar nog "groot" geld geofferd wordt en tenslotte Weert (Bornem), waar wij een "Gebed ter ere van de H. Apollonia" aantreffen, opgesteld in 1986!

1. **ANTWERPEN:** Sint-Augustinuskerk, vanaf 1971 Sint-Joriskerk - Paters Dominikanen (Ploegstr. 25), Sint-Dominikuskerk.

Alleen de "Tandheilkundige Klub van Antwerpen" zet sedert 1976 een eeuwenlange Apolloniatradiatie verder...

* Kontakten voor de Sint-Augustinus-, resp. Sint-Joriskerk o.m. met: Jozef Van Lier, zoon van de vroegere koster Antoon (+1980), stadsarchivaris Jos Van den Nieuwenhuizen, tandarts en stadsgids *Jos Raeymaeckers*, Xavier van Stratum (vóór W.O.II lid van de magistratuur van de Broederschap van de H. Apollonia), mej. E. Vogels (sedert 1946 "voor het leven" ingeschreven in de Broederschap), pastoor F. Veraart en onderpastoor W. De Moor van Sint-Joris, een kontaktpersoon van het archief van het bisdom. (oktober 1990 tot juli 1991)

* Veelvuldige kontakten met pater dominikaan *L.J. Van Nueten* (van september 1990, Ploegstr., tot aan zijn dood in juli 1991, Rusthuis Sint-Gabriël, Antw.) en met dhr. Gilbert Engels (°Antwerpen, 1926) in 1941-1942 ingeschreven in de Broederschap van de H. Apollonia bij de paters dominikanen in de Ploegstraat (20/10/91 en 31/1/92).

Eén van de bekendste en best verzorgde vereringen voor de H. Apollonia in de Antwerpse regio bestond tot einde 1968 in de Sint-Augustinuskerk aan de Kammenstraat (de kerk werd definitief gesloten in 1970-1971).

In 1931 verscheen bij de uitgeverij Veritas te Antwerpen "L'église Saint-Augustin à Anvers" van *Ferd. Peeters S.J.* De pater weidt in dit boek onder meer uit over de elf bloeiende konfreries uit die tijd in de Sint-Augustinuskerk. Aan de geschiedenis van de "Confrérie de Sainte-Apolline" besteedt hij vier pagina's en besluit als volgt: ... L'église de St.-Augustin se glorifie

Beeld van de H. Apollonia in de voorgevel van de St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, Antwerpen.
(Copyright N. Laurysen, Wijnegem)

Beeld van de H. Apollonia in de St.-Dominikuskerk, Paters Dominikanen, Provinciestraat, Antwerpen.
(Copyright N. Laurysen, Wijnegem)

parochieblad

ST. JORIS

antwerpen

WEEKBLAD + KERK EN LEVEN NR. 5 DONDERDAG 31 JANUARI 1991

EUCHARISTIEVIERINGEN

Vrijdag 1 februari

9u. Voor de familie De Cleene

16u.30 EUCHARISTISCHE AANBIDDING

18u.30 Voor de familie Van Kan-de Bijl.

Zaterdag 2 februari

Opracht van de Heer (Lichtmis)

16u.00 Voor de h. Fernand Gevers

17u.00 Voor juff. Maria De Wolf

Zondag 3 februari

4e zondag door het jaar

9u.30 Ter ere van de H. Apollonia, vanwege de tandartsen

11u.30 Voor de familie Simons

18u.00 Voor de h. en mevr. Dierickxsens-Lesseliers

de posséder dans sans trésor *une relique* insigne de la sainte, près de la moitié de sa *mâchoire* (= kaaksbeen, cfr. Sint-Janshospitaal, Brugge). Les fidèles peuvent vénérer ces précieux restes pendant *une neuvaine*, qui se célèbre chaque année avec *une pompe extraordinaire*... (pag. 186-187).

Pater A.M.J. Nuyens, dominikaan (+1984), schreef in 1944 een boekje over de H. Apollonia en baseerde zich voor haar devotie te Antwerpen ongetwijfeld op Ferd. Peeters. Wij citeren uit dit werkje (pagina's 20 en 21 - Don Bosco's Leesserie, nr. 30): "... In weinig parochies wordt tot op heden het feest van de H. Apollonia met meer luister gevierd dan in de *Sint-Augustinusparochie* te Antwerpen! In het bloeitijdperk van de broederschappen werd hier de broederschap van de H. Apollonia opgericht in de eerste helft van de XVIIe eeuw (omstreeks 1635). De pausen Urbanus VIII, Pius VI en Gregorius XVI hebben het met talrijke aflaten en geestelijke voordeelen verrijkt. Op den feestdag van de H. Apollonia, 9 Februari en de twee volgende dagen wordt in Sint-Augustinus het 40-uregebed gevierd. Gedurende een *noveen* ter eere van de Heiligen Martelares wordt tot op heden elken dag gepreikt, in het plechtige avondlof, waar de magistraat van de broederschap in groot ornaat aanwezig is.

In den gevel van de kerk prijkt het beeld van de H. Apollonia, een altaar (kapel) in één van de zijbeuken is haar toegewijd, relikwieën berusten in den kerkschat, *Jordaens* schilderde een tableau met de voorstelling van haar marteldood (*Marteling van de H. Apollonia*, 1628). Elken vierden Woensdag van de maand wordt vanwege de broederschap een H. Mis gezongen en alle Woensdagen is er lof ter eere van de H. Martelares. Antwerpen, de stad van de octaven en de novenen, heeft met de Apolloniaviering ook weer een bloem gestoken in de krans van haar godsdienstig en volksche leven..."

Er werd tevens heel wat *drukwerk* (in Sint-Augustinus) verspreid om de devotie tot de H. Apollonia aan te wakkeren: fijne 'prentjes' met de afbeelding van één van de vele Apolloniabeelden uit de kerk zelf, voorzien van een afscheurstrookje om lid te worden van de broederschap van de H. Apollonia (2 fr/jaar in 1925 bijv.), mooie uitnodigingskaarten aan alle leden n.a.v. de jaarlijkse *noveenplechtigheden* (met vermelding van de predikant, enz.), 'beeldekens' met een Gebed tot de H. Apollonia "om van alle tandpijn en hoofdpijn verlost te worden", gedrukt bij de Abdij Sint-Gertrudis te Leuven (in het Nederlands en Frans), litanieën in het Nederlands en Frans, speciaal gedrukte kwitanties en doodsberichten voor de leden van de broederschap, grote affiches om in alle kerken in en rond Antwerpen de jaarlijkse plechtigheden in februari i.v.m. de H. Apollonia aan te kondigen, *boekjes* van pater A. Nuyens (cfr. supra) over het leven van de H. Apollonia in Alexandrië (Egypte) en haar verering in ons land, enz.

Tussen de talrijke *Gulden Boeken* uit de kerkschat van Sint-Augustinus troffen wij ook dat van de H. Apollonia aan. Het is het *enige* Gulden Boek, gewijd aan de *H. Apollonia*, dat wij in Vlaanderen konden vinden. Het werd (tot 1968) ieder jaar in februari bij het beeld van de Heilige Apollonia tentoongesteld, zoals het nu nog elk jaar op 13 december geschiedt met het aloude Gulden Boek van Sint-Lucia in de Sint-Pauluskerk. Het Gulden

MAGISTRAAT DER BROEDERSCHAP
 ——— DER H. APOLLONIA ———

HOOFDMAN: HEER **GUILLAUME VAN NOTEN.**

OPPERBESTUURDER: Z. E. HEER **EM. MEEÛS.**
 PASTOOR DER PAROCHIE.

GEESTEELYKE BESTUURDER: E. H. SPRUYT onderpastoor.

PREFEKT: Weled. Heer Léonce van de Werve de Schilde
 SCHRYVER: Heer Xavier van Stratum.

RAADSLIEDEN: Heeren Antoine Colz, Charles Rousseaux,
 Henri Reines en André Sinets.

Antwerpen, den 9 Februari 1939.

Uit het Gulden Boek van de H. Apollonia (1841-1946), Sint-Augustinuskerk, blad van 1939.

Boek van "Sancta Apollonia, Virgo et Martyr" begint in 1841 met een Rubensachtige (barok) tekening, gemaakt naar een oude devotieprent van de H. Apollonia; het gaat verder met de afbeelding van de wapenschilden van bekende Antwerpse adellijke families, die in de 19e eeuw deel uitmaakten van de magistraat der Konfrerie van de H. Apollonia (J.P. Geelhand, J. Van Lidth de Jeude, J. Meyers), getekend door P. Van Der Wee, en met de namen van de 'geestelijke bestierders' van de broederschap, kalligrafisch neergeschreven. Voor de 20e eeuw werden o.m. door José Van den Broeck oude én moderne (o.i.v. het grafisch werk van Jos Speybrouck) tekeningen van de H. Apollonia gemaakt, afgewisseld met de namen van het bestuur. Jan Derks schetste haar in 1946 voor de laatste keer "naar de schilderij van J. Jordaens in de Sint-Augustinuskerk: De Marteling van de H. Apollonia". Dr. (oogarts uit de Everdijstraat) Marcel Stoelen was toen de hoofdman van de broederschap, Z.E.H. E. Meeus de pastoor en E.H. P. Spruyt fungeerden als bestuurder of proost. Paul Spruyt maakte op 9 september 1968 ook het eindverslag op in het "Kasboek van de Broederschap van de H. Apollonia, Sint-Augustinus, Antw., 1928-1968" (ontvangsten: vooral lidgeld van de leden, offerblok H. Apollonia, schenkingen... uitgaven: grote kosten voor de jaarlijkse noveen, voor missen voor de overleden leden van de broederschap, ...). Er bleef nog een batig saldo over van 26.000 fr. "som bestemd om H. Missen te laten lezen voor de overleden leden van de broederschap"...

In het archief van het bisdom Antwerpen, Sint-Augustinuskerk, troffen wij verder nog enkele *naamlijsten* der leden van de broederschap van de H. Apollonia uit de 20e en 19e eeuw aan. Eén lijst vermeldt de namen, gerangschikt per straat (in Groot-Antwerpen) en niet volgens alfabet! De zoon van de laatste koster, dhr. Jozef Van Lier, deelde ons in deze kontekst mee dat hij samen met zijn vader Antoon in 1968 nog ong. 480 leden van de broederschap van de H. Apollonia (Sint-Augustinus) heeft aangeschreven - vaak ook in het Frans (Wallonië en Brussel) - om het lidgeld te kunnen innen. De konfrerie was in 1968-1969 bij het opheffen van de parochie van Sint-Augustinus dus zeker niet op sterven na dood.

Bij het inkijken van de registers deden wij twee opmerkelijke vaststellingen: 1) Het Gulden Boek, de kasboeken, de naamlijsten van leden van de broederschap, enz. werden *alleen* in het Nederlands ingeschreven, zelfs in de 19e eeuw, toen alle adellijken en vele families in Antwerpen wellicht zelfs geen Nederlands verstonden... 2) Vooral na W.O.II zijn de kasboeken en naamlijsten van de leden door E. H. Spruyt zéér slordig ingeschreven. Dit was stadsarchivaris J. Van den Nieuwenhuizen ook speciaal opgevalen!

Na de sluiting van de Sint-Augustinuskerk in 1970-71 werden de schilderijen van P.P. Rubens, A. Van Dijck en J. Jordaens naar het Museum voor Schone Kunsten (Antw.) overgebracht. Het religieuze patromonium werd verder verdeeld over de Sint-Jacobskerk en over de *Sint-Joriskerk*. Deze laatste kreeg het 'materiële nalatenschap van de H. Apollonia'. Wegens plaatsgebrek in de sakristie werden de registers van de Broederschap van

de H. Apollonia en het Gulden Boek kort daarop uit de kerk weggehaald en overgebracht naar het archief van het bisdom Antwerpen, het *beeld* van de tandheilige, de *relikwie* en het prachtige *Apolloniavaandel* - één van de *zwaarste* processievaandels van heel Antwerpen, aldus koster R. Schrijvers - bleven definitief toegewezen aan Sint-Joris.

*Apollonia-processievaandel, nu in de St.-Joriskerk,
voorheen in de St.-Augustinuskkerk te Antwerpen.
(Copyright N. Laurysen, Wijnegem)*

Het was plots erg stil geworden rond de Heilige Apollonia tot Z.E.H. *Willem Putzeys*, oud-leraar aan het Sint-Jan-Berchmanskollege (Meir, Antw.) en pastoor van Sint-Joris, één van zijn oud-leerlingen, tandarts en stadsgids *Jos Raeymaeckers* "met aandrang" vroeg de aloude Broederschap of Konfrerie van de H. Apollonia, uit eerbied voor een *eeuwenlange* devotie, weer op te richten. J. Raeymaeckers schreef alle leden van de "Tandheelkundige Club van Antwerpen" aan ... en reeds in februari 1976 telde de 'nieuwe' konfrerie van de H. Apollonia 38 leden! Vanaf dat jaar wordt er op de

zondag rond 9 februari in de Sint-Joriskerk ook steeds een mis gedaan "ter ere van de H. Apollonia, *vanwege de Antwerpse tandartsen*" (dit wordt zo meegedeeld in het Parochieblad van Sint-Joris). Antwerpen dient hier opgevat te worden als *provincie* Antwerpen want er komen ook tandartsen uit Turnhout en uit Mechelen. Op zondag 3 februari 1991 woonden wij in Sint-Joris om 9.30 u de godsdienstige viering bij en noteerden de aanwezigheid van een 30-tal tandartsen met hun gezin. *Het beeld* van de H.

Apollonia was echter niet speciaal versierd (of belicht). Juist zoals het Apolloniaprocessievaandel stond het eerder 'onopvallend' rechts achteraan in de kerk. Van verering van *de relikwie* was ook geen sprake. Er brandden kaarsen voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw-van-het-Kasteel en voor Sint-Antonius, niet voor Sint-Apollonia! Naar jaarlijkse traditie was er na de H. Mis een kleine receptie voor de leden van de Broederschap van de H. Apollonia in het nabijgelegen parochiecentrum (Schermershuis). Onder leiding van de hoofdman van de konfrerie en stadsgids Jos Raeymaeckers had daarna nog een wandeling plaats door het oude Sint-Andrieskwartier (Antw.). Het jaarlijkse Apolloniabal (danspartij) en het Apolloniasouper van de T.C.A. trekken meestal meer tandartsen aan dan de H. Mis... alhoewel ook dit alles erg bescheiden blijft, in vergelijking met het uitgebreide en vooral dure avondeten (het prachtige menu had steeds de *H. Apollonia* als motief) van de Antwerpse tandartsen uit de vijftiger jaren in het Hotel de Londres (de Keyserlei) en uit de zestiger jaren in de salons De Laet. Jos Raeymaeckers is er in elk geval gerust in: voor de toekomst is de *continuïteit* van de Broederschap verzekerd, dank zij de medewerking van een aantal jongeren o.l.v. tandarts Lou Van Mol

Beeld van de H. Apollonia, nu in de St.-Joriskerk, voorheen in de St.-Augustinuskerk te Antwerpen.

(Copyright N. Laurysen, Wijnegem)

uit Broechem. Opmerkenswaardig is o.i. het feit dat de 'nieuwe' Broederschap van de H. Apollonia in Antwerpen *enkel* toegankelijk is voor afgestudeerde tandartsen. Wij zouden in deze kontekst dus beter spreken van een *gilde* met gildebroeders, d.w.z. van een vereniging van *vakgenoten*, dan van een broederschap met leden.

Terwijl de Apolloniadevotie in Sint-Augustinus vooral rond 9 februari (tijdens de noveen) dagenlang met veel pracht en praal rond het beeld en de *relikwie* van de H. Apollonia gepaard ging, leefde er vanaf het begin van deze eeuw tot in 1960 *het hele jaar door* een *stille* verering voor de tandheilige bij de paters dominikanen (predikheren) in het centrum van de Scheldestad. Zowel in de sakristie van de Sint-Dominikuskerk (Provinciestr.) als in de wachtkamer van het klooster (Ploegstr.) kon je bij een pater "helemaal in het wit gekleed" *je tandpijn laten aflezen*. Vele Antwerpenaars kennen deze uitdrukking nog.

In 1941 was de moeder van de 15-jarige Gilbert Engels (° Antw.) al "bij de paters geweest", in 1942 zat hij weer geplaagd met razende tandpijn. Samen met zijn vader Hubert ondernam hij een lange voettocht vanaf "het Zuid", waar ze toen woonden, naar de Ploegstraat om er zich voor de tweede maal te laten inschrijven in de Broederschap van de H. Apollonia. "In die tijd had je voor *alle* ziekten een bepaalde heilige, aldus Gilbert Engels, ook voor tandpijn. Zoals vele andere families gingen wij bij ons trouwens vaak "beewegen". Op die manier zijn wij wellicht terecht gekomen bij de witheren in de Ploegstraat. Feit is dat mijn tandpijn stilaan is weggetrokken en dat ik ook vele jaren later geen kiespijn meer heb gehad. Lag dit aan de H. Apollonia? Ik weet het niet..." aldus onze informant. Op 23 juni 1942 betaalden vader en zoon Engels elk 5 *frank* voor de inschrijving; de minimumbijdrage was toen 1 frank per jaar! In de oorlogsjaren telden wij jaarlijks meer dan 250 leden van de konfrerie. Wij bezitten een 'prentje' met "Litanie van de H. Apollonia, vereerd bij de Dominikanen te Antwerpen" (het beeld staat in de kerk). Het Imprimatur is van 1910 maar ze is in de moderne spelling opgesteld. G. Engels is er echter zeker van dat hij, noch zijn vader 'drukwerk' hebben gekregen van de H. Apollonia. Wegens oorlogsomstandigheden?

Vanaf de jaren '50 liep het aantal kerkgangers in Sint-Dominikus sterk terug door ontvolking van de binnenstad en door inwijking van gastarbeiders, richting Borgerhout. Ook de Broederschap van de H. Apollonia trok minder mensen aan: voor 1960 telden wij in het register nog maar dertig leden, die elk 20 frank hadden betaald. De konfrerie werd in dat jaar afgeschaft. Pater Van Nueten deelde ons mee dat er zeker twee registers van de Broederschap van de Apollonia bij de dominikanen in Antwerpen hebben bestaan. Wij konden alleen de naamlijst van 1936 tot 1960 inkijken, de vorige registers (of het vorige register) zijn wellicht verdwenen bij een grote opruiming in de sakristie van de kerk. De huidige pastoor, *pater Flamey*, weet zelfs niet meer waar de relikwie van de H. Apollonia gebleven is - "Er is veel verloren gegaan bij de overdracht van onze kerk aan het bisdom Antwerpen ..." - en de meeste paters van het klooster konden ons niet zeggen of het beeld van de H. Apollonia nog in de kerk staat. Enkelen

vroegen zich af of er wel ooit een beeld van de tandheilige is geweest... Wij stelden zelf vast dat het beeld er nog steeds staat (achteraan links) maar dat er in de Sint-Dominikuskerk anno 1991 alleen voor Onze-Lieve-Vrouw van Fatima talrijke kaarsen geofferd worden. Sic transit gloria Antverpiae, Sancta Apollonia...

"Zijn tandpijn (tanden) verkopen": het wordt in publikaties over tandheiligen in Antwerpen vaak geciteerd. Wij hebben deze uitdrukking door 'echte' Antwerpenaars echter nooit horen uitspreken. Sommige auteurs vermelden dat er rond 9 februari in de Dominikaner- of Predikherenkerk te Antwerpen *gewijde draden of draadjes van rode zijde* werden uitgedeeld als voorbehoedmiddel tegen tandpijn. Tandpijnlijders droegen deze draden meestal om de hals. Grondig onderzoek hieromtrent bij oudere mensen in de Provincie -, resp. Ploegstraat leverde niets op. Pater Pierlé (*1900, klooster te Gent), geboren en getogen in de onmiddellijke buurt van de Sint-Dominikuskerk en daarna 'binnengetreden' in het klooster aan de Ploegstraat, onderstreepte (sept. 1991) dat deze draden in Antwerpen (bij de dominikanen) nooit bestaan hebben. Gaat het hier misschien over de draden of draadjes ter ere van de H. Lucia, die nog steeds vereerd wordt in de Sint-Pauluskerk, vroeger Predikherenkerk (Antwerpen)?

De *Antwerpse devotieprenten*, o.a. van M. Bunel en L.-J. Fruytiers (18e eeuw) met afbeelding van en/of gebed tot de H. Apollonia, kenden een grote verspreiding. Ook *nu nog* worden ze vaak 'overgenomen' of 'gekopieerd', bijvoorbeeld door Aurelia Books, Brussel (Jan Bauwens). In de Algemene Winkler Prins Encyclopedie, laatste editie, d.w.z. van 1990, staat bij het trefwoord APOLLONIA een gekleurde kopergravure van de tandheilige, door L.-J. Fruytiers afgebeeld. Etsen, tekeningen, enz., gemaakt "naar de schilderij (in Sint-Augustinus): Marteling van de H. Apollonia" van *Jacob Jordaens* worden in antikwariaten - o.m. bij L.J. Kumps in de Leopoldstr. te Antwerpen - vandaag veel gevraagd. In de eerste helft van de 20e eeuw verspreidden de steendrukkers E. Lombaerts en G. Hutsebaut uit Deurne (Antw.) vele Apollonia-'prentjes' in Vlaanderen. Kunstzinniger en waardevoller evenwel zijn de glasramen van *Frans van Immerseel* (+1978), die de tandarts met of zonder de H. Apollonia voorstellen. In een monografie over deze kunstenaar reproduceerde uitgever Lannoo uit Tielt (1976) op pag. 219 een *glasraam* met volgende volkse tekst: "Een tandarts is een tovenaer: hij steekt lood in de mond en goud in de beurs!" In de achtergrond kijkt de *H. Apollonia* meewarig toe. In menig tandartsenkabinet is grafiek van Frans van Immerseel te vinden, zoals ook *Karel Aubroeck* (+1986) een aantal Apollonia-beeldjes maakte ... voor tandartsen.

2. BOOISCHOT (deelgemeente van Heist-op-den-Berg): Teloorgang van *de jaarmarkt...* en van de volksdevotie voor 'Apleunke' in de Sint-Salvatorskerk (Apollonia-altaar en reliëf) - bezoeken op 16/9/90, 20/6/91 en 25/1/92.

De parochiekerk is weliswaar aan Sint-Salvator toegewijd maar het rechterijaltaar is een *Apollonia-altaar* met groot beeld, hoog boven de begane

**ATLETIEKVERENIGING
ZUIDERKEMPEN
ORGANISEERT OP**

**ZONDAG 2 FEBRUARI 1992
HAAR 35ste**

SINT-APOLLONIAVELDLOOP

VOOR HEREN

AANVANG: 14 UUR, meer dan 500 atleten aan de start.
DOMEIN: HOF TER LAEKEN, BOOISCHOT-DORP

Reeksen: Benjamins 85-84 (7 jaar)	Benjamins 83	Pupillen 82	Pupillen 81
Miniemen 80	Miniemen 79	Kadetten 78	Kadetten 77
Scholieren 76-75	Junioren 74-73	Veteranen	Seniors

Tot en met scholieren kunnen niet-aangeslotenen ook deelnemen.
Verplicht inschrijvingsgeld 50 F. (benj. t.e.m. min.) - 100 F. (kad. en schol.).
Deze atleten moeten in neutrale uitrusting (zonder reclame) lopen.

Inschrijven: Secretariaat, café Victoria, Dorpsstraat 33, Booischoot.
Volgens reglementen K.B.A.B.
Elke deelnemer ontvangt een mooie naturaprijs.

Supporters allen op post.

Met medewerking van: het gemeentebestuur, Rood Kruis, Handelaars van Booischoot en omgeving.

**INLICHTINGEN: LEKENS HENDRIK - (015) 22 32 45
MEETINGLEIDER: DIELTJENS VIC - (015) 23 35 68**

met de sympathie van de
Generale Bank

grond en enkele glasramen, die de marteldood van de H. Apollonia voorstellen. Boven de ingang van de kerk bevindt zich een groot *reliëf* in eik met de "Marteling van Sint-Apollonia" (1865 - de kerk werd in 1856-60 gebouwd).

J. Geussens besteedt in zijn boekje "Volksbeewegen voor ziekten van mens en dier" (arr. Mechelen, 1947) drie pagina's aan TANDPIJN. Eén ervan behandelt Booischot, d.w.z. de jaarmarkt en de verering van de H. Apollonia op 9 februari. Vóór de tweede wereldoorlog was er ook nog een begankenis. Tot in 1960, aldus Melanie (nu wonend te Herselt), de huishoudster van de vorige pastoor, Z.E.H. Marcel van den Bergh (°Broechem - te Booischot van 1953 tot 1971), kwam er nog volk uit de Zuiderkempen en uit de streek van Aarschot "voor *Apleunke* én voor *de jaarmarkt*" (9/2) naar Booischot. De mensen kwamen toen allen te voet of "met de velo"... Overall zag je fietsen staan in het dorp. Er werd een plechtige mis opgedragen ter ere van de H. Apollonia met 'uitstalling' van het beeld, met vele 'prentjes' (*in kleur*, steendr. E. Lombaerts - Deurne) naast de offerblok - het gebed tot de H. Apollonia vermeldt ook hier: ... mogen bevrijd worden van tandpijn en hoofdzeer... - en met zegening van de relikwie na de dienst. Reeds in die tijd (1953-1971) was er maar één mis meer t.e.v. de plaatselijke tandheilige, van lof of noveen was geen sprake (meer). Na de mis wandelden de bedevaarders op de jaarmarkt rond en/of gingen op bezoek bij familie, die in Booischot woonde. Op deze markt werd 'van alles' tegen gereduceerde prijzen aangeboden: kleren, schoenen, meubels, bloemen, fruit, enz., zelfs kleine varkens! Lang voor de jaarmarkt plaats vond, moesten de kinderen horen: "Ge krègt nief schoenen op (A)pleuntjesmarkt..." De pastoor van Booischot zat ondertussen met zijn konfraters uit Houtvenne, Pijpelheide en Hulshout in de pastorie aan een overvloedige maaltijd aan, waarbij veel wijn werd gedronken (" de pastoors hadden toen zelf allemaal een wijnkelder... 't waren kenners!" aldus de huishoudster) en dikke sigaren werden gerookt. Melanie herinnert zich nog heel goed het vele werk dat ze had met de voorbereiding van dit *Apolloniadiner!*

Tijdens de tweede wereldoorlog kon/mocht de jaarmarkt niet doorgaan en daarna verminderde de belangstelling ieder jaar zienderogen. Men kon van in het begin van de jaren '50 trouwens bijna elke zondag naar een of andere markt in de buurt: Heist/Berg, Olen, e.a. Zo liep de jaarlijkse verering voor de H. Apollonia of voor (A)Pleuntje/(A)-Pleunke zoals men in Booischot zegt, ook terug. En met de toename van de tandartsen - er zijn er nu al drie in het dorp! - had de H. Apollonia voorzeker minder 'werk', zo onderstreepten al onze informanten.

Melanie vertelde ons dat er tot in 1971, toen Z.E.H. M. Van den Bergh de parochie verliet, nog heel wat geld in de offerblok voor het beeld van de H. Apollonia gedeponneerd werd, zodat er in de loop van het jaar geregeld missen t.e.v. de H. Apollonia konden opgedragen worden.

De jaarmarkt is sedert een tiental jaren (bijna) volledig verdwenen. De vogeltentoonstelling van de vogelbond Rode Kardinaal (op 9/2 of op de zondag er dichtstbij) met tekenwedstrijd voor de kinderen van de gemeen-

teschool in het Parochiecentrum - dus 'onder dak', in de warmte! - is het enige wat nu nog overgebleven is van de eertijds zo grote jaarmarkt, zegt zuster Denise ons in het klooster bij de school (Zusters van Vorselaar). Pogingen van de plaatselijke middenstand om de jaarmarkt nieuw leven in te blazen, faalden tot op vandaag. Ook de *volksdevotie tot de H. Apollonia* stelt heden niet veel meer voor, aldus Marieke Vaes (°Booischoot, °1916), huishoudster van de huidige pastoor, Z.E.H. Dirckx. Het parochieblad vermeldde de laatste jaren op 9 februari (of de zondag er na) kortweg: H. Apollonia, of: Feestdag van de H. Apollonia. Van *zegening met de relikwie* wordt zelfs niet meer gesproken. Als de koster het niet vergeet, haalt hij het (lichte) houten beeld van de H. Apollonia uit de sakristie om het vooraan in de kerk op te stellen. Naast de offerblok (bij het beeld van Apollonia) liggen dan doorgaans *fotokopiën*, d.i. *zwart-witte 'prentjes'* naar de "Steendr. K. van de Vyvere - Petyt" uit Brugge (cfr. E. Lombaerts van Deurne) met aan de achterzijde een korte levensschets van en een gebed ter ere van de H. Apollonia; tot in 1987 lagen er ook *medailles* van de tandheilige bij. Er is, volgens Marieke, wel méér volk dan gewoonlijk in de H. Mis maar al met al blijft de opkomst voor zo'n traditierijke viering toch *bijzonder laag*... Ook de naamgeving in verband met de H. Apollonia doet het anno 1991 niet meer: er worden in Booischoot *geen 'Plonen'* meer geboren (meisjesnaam: Ploon) en ook de Sint-Apollonia-apotheek, de Sint-Apolloniadansclub en de Sint-Apollonia-wasserij zijn verdwenen. Alleen de jaarlijkse Sint-Apolloniaveldloop in februari, nu eens voor mannen, dan weer voor vrouwen, trekt honderden atleten en toeschouwers van heinde en verre aan. Brood en spelen!

Twee oudere informanten uit het centrum van Booischoot - de uitbaatster van de schoenzaak en Marieke Vaes, zie supra - herinnerden zich nog goed de 'oude' uitdrukking: *zijn tandpijn verkopen*. Marieke citeerde ze als volgt: "Ja, da zeien ze vruger... 'k Hèm ze (= tanden, tandpijn?) verkocht!" De weerspreuk: *Apleunke hé (of: is) nog nen hètte kop!*, waarbij men wil uitdrukken dat de lente op 9 februari zekere nog niet begint, maar dat het zelfs nog erg kan vriezen, hoorden wij niet alleen in Booischoot, maar ook in Peulis-Rijmenam en in Herentals. Wellicht is de weerspreuk in heel de (Antwerpse) Kempen gekend.

Pastoor Dirckx, afkomstig uit Mol-Donk (°1922), haalde in deze kontekst schertsend de volgende zin (uit Mol?) aan: "Als ge aan Aplontje vijf frank geeft, *zijt ge ze kwijt*... zéker e geld, maar e tandpijn??? ..." Z.E.H. Vleugels (°Houtvenne, nu pastoor te Peulis) herinnerde zich de uitdrukking "zijn tandpijn *afleggen of afbinden?*"...

De gekleurde 'prentjes' van vóór de twee wereldoorlog (o.m. van 1928) gewagen van een *broederschap* van de H. Apollonia in de sakristie. Het register met de inschrijvingen is echter niet (meer) te vinden zodat wij helaas niet kunnen zeggen wanneer het laatste lid in de konfrerie werd opgenomen, van waar hij/zij kwam, wat de bijdrage kostte, enz.

Meer informatie over Booischoot en de H. Apollonia vonden wij evenmin in "*Bezem en Kruis*" (1974) van René Lambrechts uit Heist/Berg. Dit verwondert ons enigszins, want de auteur beschrijft in zijn boek uitvoerig de viering van de heiligen in de Zuiderkempen en drukt er meestal litenieën,

'prentjes', e.d. bij af. Over Apleuntje in Booischot lazen we echter niets. Had Renéke, zoals de plaatselijke bevolking hem nog altijd noemt, dan nooit zelf tandpijn?

3. **GEEL - STELEN** (Stelen is een gehucht van Geel): De oude Apolloniakapel van 1758 op Liessel werd dertig jaar geleden afgebroken... Onderlinge ruzies *rond de Sint-Apolloniakerk* van Stelen waren er de oorzaak van dat de patrones van de kerk in het vergeetboek raakte... - twee bezoeken: 7/9/90 en 5/10/90
Frekwente briefwisseling met A. Koyen (Liessel).

Om de industriezone langs de autosnelweg te kunnen uitbreiden, werd de oude Apolloniakapel (1758) op Liessel in 1962-63 gesloopt. Dhr. Albert Morez (Deurne), die voor 'het rijk' met de plaatselijke kerkfabriek onderhandelde, herinnert zich dat de volksdevotie in en rond deze vrij grote kapel, opgetrokken in baksteen, nog volop leefde (brandende kaarsen, aanraken van het beeld, driemaal rond de kapel wandelen...), toen men in 1962 met de afbraak begon.

Tot rond 1975, aldus de oud-koster Frans Lievens, werd het feest van de H. Apollonia op 9 februari in *de kerk* van Stelen, toegewijd aan de tandheilige, nog luisterrijk gevierd, o.m. met een plechtige hoogmis, zegening met de relikwie en lof. Het beeld van Apollonia werd dan voor de gelegenheid vooraan in de kerk opgesteld en de talrijke bedevaarders uit de omliggende gemeenten, resp. gehuchten - er was dan zoveel volk in de kerk dat de pastoor stoelen uit de nabije cafés liet bijzetten - gingen verschillende keren rond het beeld, offerden kaarsen bij de vleet en kochten 'prentjes' van de H. Apollonia tegen *twee frank* het stuk! De fanfare of de harmonie Sint-Apollonia hield die dag ook haar berucht teerfeest.

Het beeld staat nu altijd vooraan bij het orgel en er bestaat geen devotie meer voor, zelfs niet op weekends, wanneer er meer volk is in de kerk. Er branden geen kaarsen meer, zelfs de 'kaarsenbak' vóór het beeld van de H. Apollonia is weggenomen. *De relikwie* kan niet meer vereerd worden, want Z.E.H. J. Mermans van Mol-Achterbos (patrones: H. Apollonia) deelde ons op 12/10/90 mee dat één van de vorige pastoors van Stelen hem de relikwie van de H. Apollonia had gebracht. In Mol hebben ze nu twee relieken van de tandheilige! Ook de harmonie teert en smeert op 9 februari minder dan vroeger. Dhr. A. Koyen (Liessel) liet ons weten dat het plaatselijke parochieblad de laatste jaren amper melding heeft gemaakt van de feestdag van de H. Apollonia op 9 februari. "*De harmonie* van Stelen viert haar patrones op zondag ... februari e.k. met een door hen opgeluisterde mis": meer kon dhr. A. Koyen voor die dag niet aanstrepen. Pastoor J. Versmissen ('t Punt, Antwerpseweg - Geel) zei ons in september '90 dat Stelen zeker één van de moeilijkste parochies is van heel de provincie Antwerpen. Vooral onder de vorige pastoor werd er tussen de bewoners, resp. gelovigen verschrikkelijk veel ruzie gemaakt... over een parochiecentrum! Dit alles kwam de devotie voor de patrones van de kerk, de H. Apollonia, zeker niet ten goede... Nu het konflikt weer enigzins is bijgelegd, wil hij *proberen* iets meer te doen op de feestdag van de H. Apollonia.

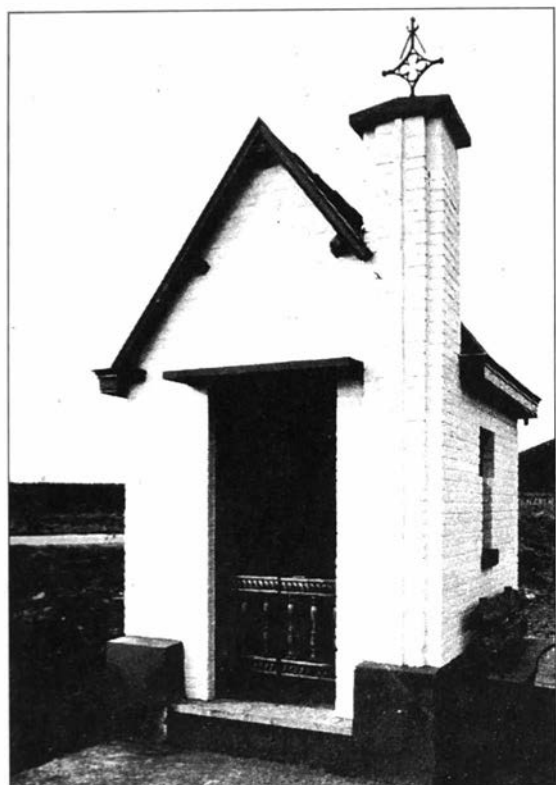
Er zit dus wellicht weer toekomstmuziek (letterlijk?) in de viering van de tandheilige in Stelen. Dhr. A. Koyen zond ons ook een fotokopie van *de statuten van de Broederschap* van de H. Apollonia (Liessel-Stelen), in 1875 in handschrift neergeschreven. Wij troffen juist dezelfde reglementen aan, maar dan gedrukt (op de litanie) voor de parochie van Sint-Pieter in Mechelen (1876) en voor de Kapel van de Grauwzusters in Diest (1924). Ongetwijfeld gaf "het bisdom Mechelen" deze statuten ook nog aan andere Apollonia-oorden door, die een Broederschap wensten op te richten.

4. **LEEST** (deelgemeente van Mechelen): Een gerestaureerde Sint-Apolloniakapel met *échte tanden*... maar de *H. Komelius boven!* - twee bezoeken: 18/5/91 en 24/11/91 - Z.E.H. G. Herregods, Elst: 2/11/91.

Op pag. 208 en 209 van het bijzonder mooie boek "*Leest geweest*" (uitgever en hoofd van de redactieploeg: G. Herregods, 1978) lezen wij meer over de Sint-Apolloniakapel in de Molenstraat te Leest. Tot 1936 stond er daar een oude veldkapel. Toen werd op dezelfde plaats een nieuwe kapel opgetrokken, toegewijd aan de H. Apollonia. Het was een geschenk van de parochianen aan Z.E.H. Beuckelaers, die dat jaar vijftienvijftig jaar zielenherder was in Leest. Tijdens de oorlog werd de Sint-Apolloniakapel beschadigd en ravottende bengels uit de buurt maakten ze na 1945 nog meer stuk. Naar aanleiding van "het jaar van het dorp" werd er in Leest in 1977 een grote veldkapellenactie gevoerd, waarbij ook de Sint-Apolloniakapel aan de beurt kwam. Een team van stielmannen uit Leest (smid Jan Van Riet voor het kruis, schrijnwerker Jan Teughels voor het houten hekje; een metser, e.a.) nam ze onder handen en last but not least: legeraalmoezenier-*kunstenaar* G. Herregods met verblijf in Leest, beeldde de legende van de H. Apollonia in "een ekspressieve *keramiek*" uit. De priester-artiest was hierbij niet aan zijn proefstuk, want hij had de Sint-Jozefkapel en Sint-Annakapel (in Leest) eveneens al fraai gerestaureerd.

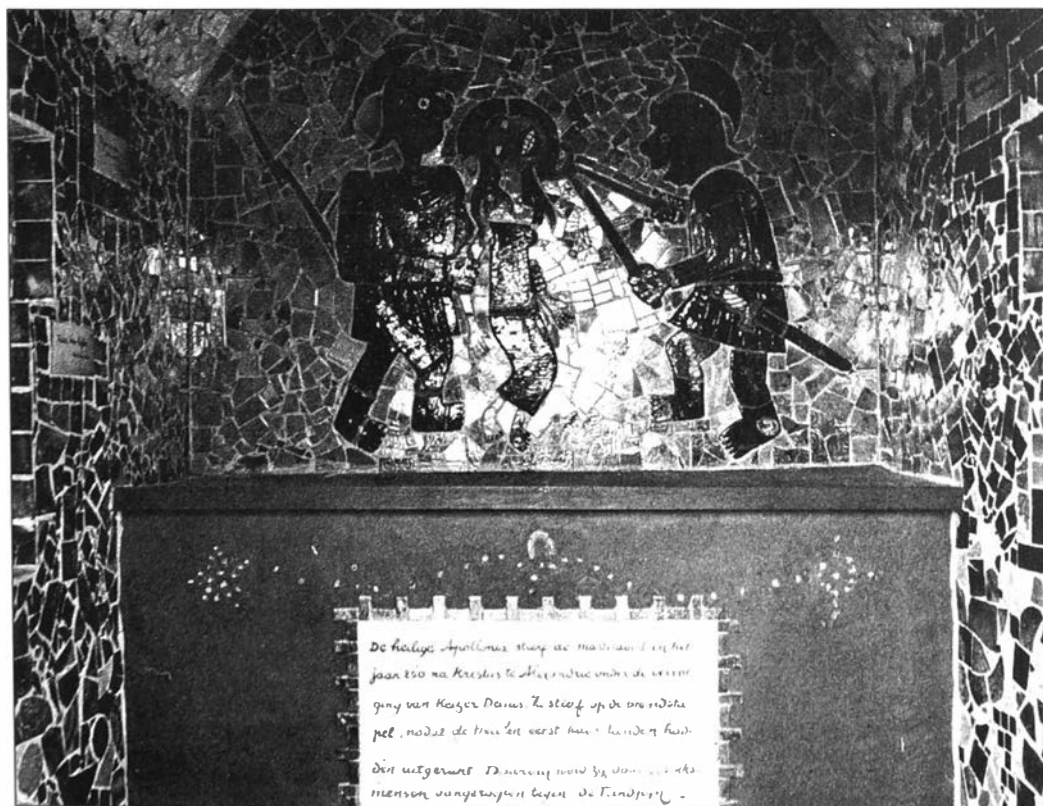
De keramiek in de achtergrond van de Sint-Apolloniakapel stelt twee Romeinse soldaten voor, die met een grote tang Apollonia's tanden aan 't bewerken zijn. De Romeinse soldaat draagt een geweer met bajonet en moderne decoraties, d.w.z. dat zoiets *van alle tijden* kan zijn. Ook nu nog, aldus legeraalmoezenier G. Herregods, zijn onschuldigen vaak het slachtoffer van het bruut geweld, soms zelfs van "de officiele macht"...

De teksten op de muren van de kapel zijn aanroepingen uit de oude litanie van de H. Apollonia: Lelie van zuiverheid, Thymus van ootmoedigheid, Roos van Liefde, Olijfboom van standvastigheid, Opene zonnebloem, Uitgelezen bruid van Kristus...bid voor ons. Ook zijn alle namen van de 'restaurateurs' van het bedehuisje in een paneel vermeld. In de voorkant van het altaar zitten *échte (mensen)tanden*, enig in Vlaanderen! Daarin is tevens een korte levensbeschrijving van de H. Apollonia verwerkt (haar "vita", wellicht meer legende dan werkelijkheid).

De Sint-Apolloniakapel te Leest en de uitbeelding boven het altaar van de kapel.

*Uit: Leestgeweest, 1978.
(Foto's Marc Herregods)*

De naaste gebuur van de Sint-Apolloniakapel (in de Vinkstr.), dhr. F. Verwerft (Massenhoven, ong. 70 j.), kan zich de volksdevotie voor de tandheilige goed herinneren. Tot in 1985 kwamen er nog talrijke (individuele) 'bedevaarders' naar de kapel met of zonder tandpijn en ze staken ook geld in de offerblok. Het viel dhr. Verwerft hierbij op dat het meestal *vrouwen met kinderen* waren..." De laatste jaren zien wij hier bijna niemand meer - in de winter althans niet. In de zomer komt er nog wel *veel volk*, vooral tijdens weekends. Maar dit zij wellicht geen mensen meer, die dit doen uit devotie, aldus onze informant, maar wel deelnemers aan een toeristische zoektocht of aan een rally." Pater Van Aken, de huidige pastoor, is het daar volledig mee eens. Er worden daarentegen nog wel kaarsen geofferd in de Grot voor de Moeder Gods en in de Sint-Jozefkapel.

De uitdrukking "zijn tandpijn *afkopen*" zou in Leest gekend zijn. Wij konden het niet grondig controleren omdat wij mensen hebben ontmoet, die *niet* in Leest geboren waren.

De kerk is toegewijd aan Sint-Nikolaas, maar het is vooral de *H. Kornelius*, die hier o.m. met een processie op Paasmaandag nog zeer vereerd wordt tegen kinderziekten. Ook hierbij liet E.H. G. Herregods zich niet onbetuigd: hij tekende een nieuw bedevaartsvaantje van de H. Kornelius (op stof) en gaf aan de jaarlijkse plechtige optocht een nieuw impuls.

Oud-legeraalmoezener G. Herregods werd onlangs aangesteld als pastoor van Elst-Brakel met een Sint-Apolloniakerk! Wellicht slaagt hij er ook daar in, de lokale volksdevotie voor de tandheilige nieuw leven in te blazen.

5. **MEERLE - MEERSELDREEF** (deelgemeente van Hoogstraten): De Apolloniakapel in het Mariapark... *en 'soft drugs'...* - twee bezoeken: 28/8/90 (beuketandjes) en 5/12/91, ook Zondereigen, Baarle-Hertog.

Meerseldreef is niet alleen gekend om zijn mooi gerestaureerde Sint-Luciakapel (15e eeuw) maar ook *als Maria-oord*, het Lourdes van de Noorderkempen (bij het Kapucijnenklooster)! Het Mariapark heeft een aantal *kapellen* (met beelden) die alle op het einde van vorige eeuw werden opgetrokken (cfr. het boek van pater P.-J. Teuns: 300 Jaar Minderbroeders-Kapucijnen te Meersel-Dreef, 1687-1987; de auteur stond ons zelf te woord op 5/12/91). Ook de Apolloniakapel bij de ingang links dateert van 1896.

K. Ter Laan citeert in zijn boek "Van Goor's Folkloristisch Woordenboek" (1949) Sint-Apollonia *en Meerseldreef* als volgt: ... Andere "*tanden* van de H. Apollonia" zoekt men in de hagen rond haar beeld te Meersel-Dreef in de prov. Antwerpen; 't zijn blaadjes, omgekruld door de beet van insekten, die wat op kiezen gelijken (uit: *Ons Eigen Volk*, 1940, 323).

Kort na W.O.II weidde de Franse dokter-tandarts *Henri Nux* (Toulouse) eveneens uit over de H. Apollonia en het fenomeen van de "tandjes" of wratten op de beukebladeren in Meerseldreef (Sainte Apolline, patronne de ceux qui souffrent des dents... in 1947 verschenen in de: *Revue d'odontologie, de stomatologie et maxillo-faciale*). Dichter bij ons onderzocht *Maurits Van Coppenolle* (+1955) in 1952 voor het tijdschrift *Volkskunde* en voor *De Zondagsvriend* de volksdevotie voor en rond de H. Apollonia in Meerseldreef. In het Vlaamse weekblad van 7 februari 1952 lazen wij het volgende: "... Te Meerseldreef in de tuin van de paters Capucienen, staat op het einde van een dreef, afgeboord met heesters, een beeld van Sint-Apollonia; menig tandpijnlijder komt er de heilige aanroepen en plukt een *wrat* - d.i. een eeltachtig uitwas - die op de bladen van de heesters groeit, steekt die in de holte van de zieke kies of wrijft haar tegen de pijn veroorzakende tand. Als men weet dat *kreosoot*, een olieachtig *pijnstillende* vloeistof, uit de heester getrokken wordt, dan is deze pijnverzachting geneeskundig uit te leggen en staan wij hier voor een volks geneesmiddel, dat steunt op de kennis van kruiden...." Tot op het einde van de jaren zeventig, aldus broeder Xaverius (Jansens) van het klooster, kwamen er nog menen uit het noorden van de Antwerpse Kempen dergelijke "tandjes" - zo in de volksmond genoemd - of wratten van de beukeblaren afplukken om ze mee naar huis te nemen en ze bij eventuele kiespijn te gebruiken (door ze in de rotte kies te stoppen). Na het 'herschikken' van het Mariapark of de tuin, waarbij de beek verbreed werd en veel groen moest verdwijnen, bleef er in de buurt van de Apolloniakapel maar n beuk meer over. In die tijd (1975?) werd het beeld van de H. Apollonia ook gestolen zodat de volksdevotie met rasse schreden achteruit ging. Op voorstel van de pater-overste der Kapucijnen (Meerseldreef) maakte pater-kunstenaar *Frans Celis* - nu pastoor te Zondereigen, Baarle-Hertog - een nieuw Apolloniabeeld in terrakotta. Hierbij inspireerde hij zich niet op het verdwenen beeld, maar wel op een afbeelding van de H. Apollonia in een boek.

Beukebladeren met "tandjes", geplukt di. 28 aug. '90 in het Mariapark - Meerseldreef - achter de H. Apollonia-kapel.

De devotie kreeg echter geen nieuw impuls. Alleen bij de Lourdesgrot en voor het beeld van de H. Antonius van Padua branden nog het hele jaar door kaarsen en wordt er *veel geld* in de offerblok gedeponeed. Toen wij op 5 december 1991 in het Mariapark waren, zagen wij twee kleine kaarsen branden voor het beeld van de H. Apollonia, hoewel er geen 'kaarsenbak' meer voorhanden is. Pater J. Teuns ziet nog wel 'regelmatig' mensen halt houden voor de kapel van Sint-Apollonia maar "is dit nu uit devotie of uit nieuwsgierigheid of belangstelling?", zo vraagt hij zich af...

De uitdrukking "zijn tanden verkopen" kent men blijkbaar niet in heel het *noorden* van de Antwerpse Kempen.

Bij ons eerste bezoek op 28 augustus 1990 plukten wij zelf enkele "*tandjes*" (met blad) van de beukeboom af. De biologen, aan wie we deze wratjes lieten zien, spraken van '*gallen*'. Het *kreosoot*, vooral van beukeblaren, heeft inderdaad volgens deze experts een ontsmettende en verdovende - soft drug? - werking. In Vlimmeren hebben wij iemand ontmoet, die de "*tandjes*" van de beuk ook nu nog als pijnstillend middel bij hevige tandpijn gebruikt...

6. **MOL-ACHTERBOS** (Achterbos is een gehucht van Mol): Sint-Apolloniakerk, Apolloniakermis, Apollonianoveenkaarsen, Apolloniakazuifel en processievaandel, talrijke (klooster)zusters met de naam Apollonia... en aan de Apolloniaaan een heuse Apolloniahaarstudio!
Twee bezoeken: 7/9/90 en 12/10/90
Op 14/6/91 bij Z.E.H. Piet Hannes in Arendonk.

De *eerste* patroonheilige van de parochiekerk is hier de H. Apollonia! Zij werd al in *de 16e eeuw* in een kapel te Achterbos vereerd. Dit oude bedehuisje op de Goor werd gesloopt. In het begin van de Apolloniaaan bevindt zich nu een modern kunstwerk, dat de H. Apollonia moet voorstellen... Het beeld van de H. Apollonia uit de kapel dateert uit de eerste helft van *de 16e eeuw* (cfr. Gids voor Vlaanderen, V.T.B., editie 1985, pag. 724) maar niemand in Achterbos kon ons zeggen waar het gebleven is. "Werd het misschien door de plaatselijke kerkfabriek verkocht of staat het bij mevr. J. (uit Achterbos), die "antiek" verzamelt?" zo vroegen enkele inwoners zich af...

De "nieuwe" Sint-Apolloniakerk werd kort voor de tweede wereldoorlog ingewijd. In 1967 werd er een zware Apolloniaklok (231 kg!) in opgehangen. In 1939 had men in de zijaltaren twee *moderne* beelden in (bruin) hout, een van de H. Apollonia (rechts) en een van Onze-Lieve-Vrouw (aan de linkerkant), geplaatst. In de kluis van de sakristie bevinden zich *twee* relikwien van de tandheilige (cfr. supra, bij Geel-Stelen). In de kerkekamer zijn er voor de 'bedevaarders' tevens een aantal wat verkleurde 'prentjes' van de H. Apollonia voorhanden, gedrukt bij Em. Lombaerts te Deurne, met een litanie en *een korte levensschets* van de H. Apollonia, Impr. 1937. Er is hierin enkel sprake van tandpijn, niet van hoofdpijn.

In het boek "Achterbos, vroeger en nu" (1989) zagen wij op pag. 299 een fotokopie van een *oud gebedenboekje*, waarin de H. Apollonia niet alleen aangeropen wordt tegen tandpijn maar ook om "ons en onze goederen van alle schadelijke vlammen te bewaren..." (de H. Apollonia stierf als martelares op de brandstapel, ca. 249). Deze verwijzing konden wij nergens anders in Vlaanderen aantreffen. Een ander origineel "stuk", in het bezit van de Heemkring, is een *oude affiche* over de plechtige begankenis tot de H. Apollonia (Achterbos, 1926).

In de sakristie van de kerk kunnen nog steeds medailles met de afbeelding van de tandheilige verkregen worden.

De vereniging voor de H. Apollonia leeft in Achterbos het hele jaar door, maar haar feestdag, d.w.z. *9 februari*, is toch een uitschieter. Wij citeren uit het Parochieblad van 7 februari 1991 (tekst van de pastoor?):

"...Als we spreken van parochiefeest, dan denken velen al aan *de kermis*. Dat is er ook een deel van, maar het echte feest is *in de kerk zelf* te doen! Sint-Apollonia is de naam van onze parochie. Haar feestdag valt op 9/2 en wordt gevierd op de zondag daarop, dit jaar dus op 10/2. De avondmis van zaterdag is bijgevolg al een feestviering: ze zal speciaal door ons koor worden verzorgd. De dag daarop zal ook de hoogmis feestelijk opgeluisterd worden door *onze Harmonie*, die ons mooie godsdienstige muziek zal brengen. Ook *muziek* kan een vorm van gebed zijn; daarom worden in de kerk liederen van vreugde en dank of van smeking gezongen en is het orgel een onmisbaar instrument. We nodigen heel de parochie uit om het parochiefeest mee te vieren, eerst en vooral *in de kerk* en daarna buiten de kerk. Zo worden het mooie kermisdagen..."

Devotie tot de H. APOLLONIA

Maagd en Martelares
BIJZONDERE PATRONES TEGEN DE
TANDPIJN.

vereerd te ACHTERBOSCH onder Moll.

Litanie van de H. Apollonia

HEER, ontferm u onzer.
Christus, ontferm u onzer.
Heer, ontferm u onzer.
Christus, hoor ons.
Christus, verhoor ons.
God Hemelsche Vader, ontferm u onzer.
God Zoon Verlosser der wereld, ontferm u onzer.
God H. Geest, ontferm u onzer.
H. Drieuldigheid, één God, ontferm u onzer.
H. Maria, Maagd der maagden, bid voor ons.
H. Apollonia, waardige Bruid van Jezus,
Vrucht van genade en zegening,
Luister van Alexandrië,
Wonder van uwe eeuw,
Spiegel van zuiverheid en ootmoedigheid,
Voorbeeld van verduidelijking en sterkte,
Uitgelezen vat van heiligheid,
Gezwoven vilandin der wereld en der zonde.
Onbevreesde lieveraarster van Jezus en zijn
Evangelië,
Toevlucht der lijdenden,
Bijzondere Patrones tegen de tandpijn,
Schrik der duivelen,
Luister der maagden en martelaresen,
Wees genadig spaar ons, Heer.

B I D V O O R O N S .

Van alle kwaad, verlos ons Heer.
Van alle zonden,
Van de macht des duivels,
Van de pijn der tanden,
Van alle brandramp,
Door de verdiensten der H. Apollonia,
Door hare brandende liefde,
Door hare vurige liefde tot de martelie,
Door hare onoverwinnelijke verduidelijking in 't
breken en uittrekken harer tanden,
Door hare standvastige kloekmoedigheid in het
midden des vuurs,
Door hare maagdelijke reinheid en hare mar-
teldood, verlos ons Heer.
In den dag des oordeels, verlos ons Heer.
Dat Gij ons wilt brengen tot een waar berouw
en leedwezen over onze zonden, wij bidden
u, verhoor ons.
Dat Gij het vuur der goddelijke liefde in ons
wilt onsteken en vermeerderen,
Dat Gij ons door de voorspraak van de H. Apol-
lonia, gezondheid naar ziel en lichaam wilt
verleenen,
Dat Gij ons onder de bescherming van de H.
Apollonia tot het laatste toe, in alle soorten
van deugden wilt doen voortgaan,
Dat Gij al de dienaars van de H. Apollonia
wilt zegenen.
Dat Gij ons de verduidelijking in alle lijdën, en
hiernamelijk het eeuwig verblijden wilt ver-
gunnen,
Dat Gij u genadig ons te verhooren,
Lam Gods, dat wegneemt de zonden der we-
reld, spaar ons Heer.
Lam Gods, dat wegneemt de zonden der we-
reld, verhoor ons, Heer.
Lam Gods, dat wegneemt de zonden der we-
reld, ontferm u onzer.
Christus, hoor ons.
Christus verhoor ons.
Christus, ontferm u onzer,
Heer, ontferm u onzer.

Verlos ons Heer.

Wij bidden u, verhoor ons.

In de maanden juni-juli worden er volgens *zuster Jeanne* (de kosteres van de kerk) mr Apolloniakaarsen gevraagd dan gewoonlijk, maar dit heeft ongetwijfeld iets te maken met de examenkoorts. Ouders en nog meer grootouders komen dan vaak de "novenekaarsen" met afbeelding van de H. Apollonia halen om ze thuis 9 dagen en 9 nachten te kunnen laten branden opdat hun kinderen, resp. kleinkinderen voor hun examens zouden slagen. Dit hoeven dus niet perse kaarsen te zijn met de H. Apollonia erop; wel moeten het kaarsen zijn, die *langer* branden, dus "*novenekaarsen*" - in de kerk zelf van Achterbos worden deze kaarsen trouwens ook niet geofferd voor het beeld van de H. Apollonia, maar wel voor dit van Onze-Lieve-Vrouw (achteraan in de kerk)!

Achterbos heeft enkele unika i.v.m. de Apolloniaverering:

1) Bij *Spaas-Kaarsen* in Hamont deelde mevr. Hilde (receptie - boekhouding) ons op 8 maart 1991 mee dat Achterbos de *nige* parochie in het Vlaamse land is, die de typische grote noveenkaarsen *met de afbeelding van de H. Apollonia* (in grote massa's) afneemt.

2) Renaat van der Linden beschrijft in zijn boek "*Bedevaartvaantjes, Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*" (1986) een Apolloniavaantje uit 1932, getekend door *Karel Dufour* met de bekende tekst: "Sint-Aplontje van Achterbos, van de tandpijn ons verlòs!" Vlaanderens grootste verzamelaar van bedevaartvaantjes, dhr. Michel Vastiau (Beersel), deelde ons op de ruilbeurs van devotionalia in Sint-Katelijne-Waver in oktober 1990 mee dat het vaantje van Achterbos eertijds *in zr beperkte oplage* werd gedrukt en *door de pastoor* verspreid werd. Het is *nooit* in de handel geweest! M. Vastiau bezit zelf het oorspronkelijke materiaal om dit Apolloniavaantje te drukken.

3) Als *Paul van Zummeren* ("Uit den grooten Volkskalender") een heilige citeert in verband met tandpijn, dan is het *Aplontje van Achterbos*! In zijn korte stukjes in "Kerk en Leven" gaat het begin februari doorgaans over de H. Apollonia van Mol-Achterbos (cfr. Kerk en Leven van febr. 1990). Ook in zijn "Volkskalender" haalt hij het vers aan: Sint-Aplontje van Achterbos, van de tandpijn ons verlos...

4) In 1989 bestond Achterbos 100 jaar als parochie. Daarom liet de kerkfabriek door de *kunstateliers Slabbinck* een groot Apolloniaprocessievaandel vervaardigen; van dezelfde firma in Brugge bezit het kerkbestuur eveneens een prachtige kazuifel met afbeelding van de heilige Apollonia. In samenspraak "met Achterbos" ontwierp Dirk Slabbinck zelf de tekening van de tandheilige. Waarde: ong. 35.000 fr. Op 9 februari en bij grote feestelijkheden wordt dit alles bovengehaald!

5) Op een groepsfoto van *religieuzen* uit Achterbos in 1966 (Achterbos, vroeger en nu, pag. 338) staan vier *zusters* met de kloosternaam Apollonia. Dit zegt wellicht meer dan genoeg over de plaatselijke populariteit van de tandheilige.

Vooraf pastoor *Petrus Berghmans* (Achterbos, 1933 tot 1965) stimuleerde de devotie voor de H. Apollonia. Zo nodigde hij elk jaar een priester, die in Achterbos geboren was, uit om op Apollonia's feestdag tijdens de

PLECHETIGE BEGANKENS

tot de

H. APOLLONIA

MAAGD en MARTELARES

bijzondere patrones tegen de

PIJN DER TANDEN,

wier Reliquiën geëerd worden in de Kerk van

ACHTERBOSCH onder MOLL,

op haren **FEESTDAG**, den 9^{en} **FEBRUARI**,
met zeven volgende dagen, en voorders gedurende het jaar.

Op den feestdag van de **H. APOLLONIA**, 9^{en} **FEBRUARI**, zal de 1ste Mis geschieden om half zeven; de 2de om acht uren, en de Hoogmis, waaronder sermooen om half tien uren.

Gedurende de octaaf zal de Mis om half negen geschieden.

Des Zondags onder de Octaaf geschiedt de 1ste Mis om 7 uren en de Hoogmis om half tien.

Tweede begankenis tot de **H. APOLLONIA**, op Zondag na den 15^{den} October. Alsdan heeft plaats de plechtige processie naar de nieuwe kapel van de **H. APOLLONIA**. De 1ste Mis geschiedt dan om 7 uren en de Hoogmis om half tien.

Na alle de diensten zullen de reliquiën van de **HEILIGE APOLLONIA** geëerd worden.

ALLES TOT MEERDERE EER VAN GOD EN DE H. APOLLONIA.

Turhout. — Drukkerij F. Boersmans-Pleek.

Affiche om de begankenis aan te kondigen ter gelegenheid van Achterbos-kermis 1926.

hoogmis en in het lof het sermoen te houden. Oudere parochianen herinneren zich in deze kontekst nog heel goed de uitspraken van Z.E.H. Piet Hannes (1915, nu verblijvend in Arendonk): "Over de heilige Apollonia is niet veel gekend, maar de parochie van Achterbos zal ze in Vlaanderen bekend maken!"... en: "Als ge tandpijn hebt, moet ge naar het kapelleke (van Apollonia in Achterbos) gaan en ne frank in de offerblok steken. *E geld zijt ge zeker kwijt, e tandpijn nie!!*"

Bij zijn aanstelling als pastoor van Achterbos in september 1965 vond Z.E.H. Mermans nog een schriftje, waarin de leden van *de broederschap* van de H. Apollonia hun tanden, resp. tandpijn, voor een aantal jaren 'verkochten'. Omdat de pastoor ervan overtuigd was dat zo'n broederschap "niet meer van onze tijd" is, schafte hij de konfrerie weliswaar af, maar aan de volksdevotie tot de H. Apollonia met *kaarsen*, medailles en litanien wenste hij geen bruusk einde te stellen. De 'kaarsenhandel', aldus de pastoor, brengt voor de kerk trouwens iets op; het gaat namelijk over bestellingen van honderden kaarsen per jaar... De zielzorger ontvangt ook anno 1991 - via de post - nog geregeld verzoeken uit Limburg, Oost-Vlaanderen (Deinze) en andere streken uit Vlaanderen om missen op te dragen t.e.v. de H. Apollonia. Zo kan Z.E.H. J. Mermans, samen met het geld dat in de offerblok gedeponneerd wordt, heel het jaar door aan het altaar diensten verzorgen ter ere van de tandheilige. *De verering leeft dus nog!* Dit bewijst ook de moderne naamgeving: de melkerij Sint-Apollonia bestaat niet meer, maar onlangs werd er o.m. een *Apollonia*haarstudio (met Apolloniazonnebank?) opgericht.

Via de Apolloniaaan bracht de pastoor ons naar het pronkstuk van zijn parochie: de 15 gerestaureerde kapelletjes op de *Kruisberg*. Maar waar het hart van vol is, loopt de mond van over: op de terugweg vertelde Z.E.H. Mermans ons dat hij zo graag zijn vakantie in het noorden van de Eifel (Duitsland) doorbrengt, in Steckenborn bij Schmidt, waar bij de kerk een *groot* beeld staat... van Apollonia! "En heb je misschien geen mooie Apollonia voor n van onze *veldkapellen*?" vraagt hij ons, als we willen vertrekken... (12/10/90).

7. RIJMENAM, het gehucht *PEULIS* (deelgemeente van Bonheiden): Er wordt nog geregeld geld geofferd in de H. Apolloniakapel...
Drie bezoeken: 19/10/90, 25/1/91 en 1/2/92

De Heemkring "*Het Hoefijzer*" van Rijmenam publiceerde in juli-augustus 1982 een zeer lezenswaardig themanummer: *Beewegen vanuit Rijmenam*. Over de kapel van de H. Apollonia (aan de grote weg Mechelen-Heist-opden-Berg, in "de dodenbocht") schrijven de samenstellers het volgende: "Tenslotte werd (wordt?) te Peulis de H. Apollonia vereerd. Omdat beulen haar tanden hadden uitgerukt, werd ze tegen de tandpijn aangeropen. De kapel werd gebouwd *rond 1900*, wanneer de Sint-Jozefskerk daar opgericht werd. Eerst stond er een beeldje in plaaster, dat tijdens de oorlog van 1914-1918 stukgevallen was en vervangen werd door een eikehouten beeld van de H. Apollonia. De Rijmenammers van het gedeelte van de Mert

dat aan Peulis paalt, en uiteraard de parochianen van Peulis zelf, gingen daar *in de parochiekerk* te zegenen als ze tandpijn hadden. *In de kapel* offerden ze geld "om de tandpijn af te kopen". Volgens het volksgeloof moest men, om de tandpijn kwijt te raken, thuis negen achtereenvolgende dagen negen onzeveraders en negen weesgegroeten bidden en tegelijkertijd ook negen achtereenvolgende dagen in de eigen parochiekerk naar de mis gaan, maar men moest n keer in de kerk van Keerbergen de zegen krijgen (waar de H. Apollonia ook vereerd werd)... pag. 4 en 5".

Na een 'verkenkend' bezoek bij de gepensioneerd onderwijzer, dhr. M. Van Craen (Mechelsebaan, Peulis), schreef hij ons een brief (29/10/90) met meer informatie over de lokale Apolloniadevotie: "...Ik heb navraag gedaan bij J: Maris, steenkapper en zerkenmaker uit Beerzel i.v.m. het beeld van de H. Apollonia in de Apolloniakapel alhier. Spijtig is die "moule" kapot gemaakt en kan er dus geen beeld meer gegoten worden. Ik zal eens zoeken naar iemand, die nog zo'n "moule" kan maken.... Ik kan een foto laten maken van het houten beeld uit de kapel, dat nu echter in de sakristie van de kerk staat... De pastoor weet niet of er iets in de boeken van de parochie staat over de verering van de relikwie. Maar ik weet zeker dat die er vroeger was. Ik zal bij gelegenheid zelf wel eens rondneuzen. Wat ik ook vernomen heb, is dat er *nu nog* regelmatig geld geofferd wordt in *het Apolloniakapelletje*; voor een paar weken nog 400 fr, waaronder een briefje van 100 fr.! Hierbij vind u een foto van het Apolloniabeeld in onze kerk (Sint-Jozef), waar de H. Apollonia de "bijgevoegde patrones" is. En van de klokken werd ook Apollonia gedoopt...."

Mevrouw M. Van Craen weet zich nog goed te herinneren hoe zij 'vroeger' in Peulis het naamfeest van de H. Apollonia vierden (9/2): er kwam veel volk naar de kerk voor de *Gedurige Aanbidding*, de *relikwie* van de H. Apollonia was vooraan uitgestald en het beeld van de tandheilige (in de kerk) was mooi versierd; er werden ook vele kaarsen geofferd." Bij ons thuis (in Peulis) was het dan 'groot feest' omdat er *zoveel familieleden* op bezoek waren", aldus mevrouw Van Craen.

Recent contact met de "bewakers" van de H. Apolloniakapel aan de Apolloniaweg - dhr. en mevr. Jef Van Craen - bevestigde de versie van M. Van Craen (zie brief, supra). Er is in Peulis een toeristisch Apolloniapad en vooral in de zomer zouden vele wandelaars voorbij de kapel komen en a en toe geld in de gleuf van de deur van het bedehuisje stoppen (offerblok in de binnenkant - de kapel is meestal dicht uit veiligheidsoverwegingen). Dit geld wordt dan doorgegeven aan de pastoor.

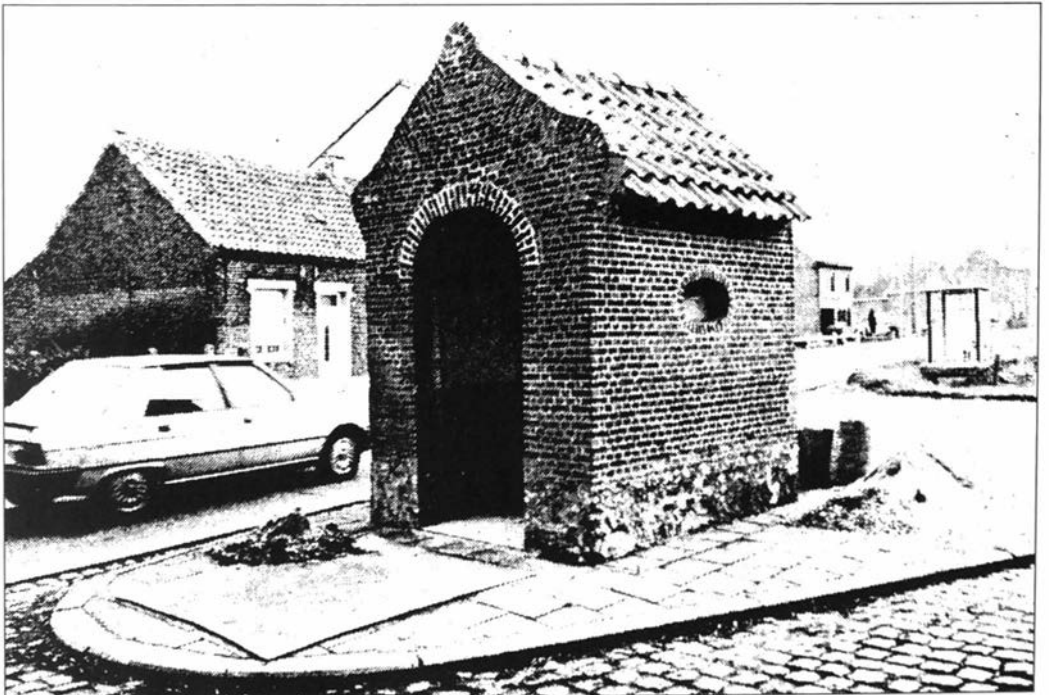
Onze informanten in Peulis kenden blijkbaar de uitdrukking "zijn tanden (of tandpijn) afkopen" niet (meer), wel citeerde iedereen *de weerspreuk*: "Pas mor oep... *Apleuntje* hei nog nen hte kop, zenne", d.w.z. op 9 februari kan het nog goed vriezen!

Op 1/2/92 hadden wij met de pastoor, Z.E.H. Vleugels (Houtvenne), een onderhoud. In de sakristie toonde hij ons het houten beeld van de H. Apollonia, gedateerd 1916 en gemaakt door Fagels. Enkele jaren geleden werd het uit de kapel gestolen; kort daarop vond men het in een gracht terug. Daarom is het nu in de sakristie opgesteld; in de kapel bevindt zich

een goede kopie van dit beeld. In de kerk zelf staat er eveneens een beeld van de H. Apollonia, in plaaster, ongetwijfeld al sinds 1900 (inhuldiging van de kerk). Er is echter geen verering meer voor, zelfs niet op 9 februari. Vroeger werd dit kerkbeeld van de H. Apollonia ieder jaar nog mee *in de processie* gedragen... Vergane glorie, anno 1992!

8. **TISSELT** (deelgemeente van Willebroek): Het 'kapelleke van Apollonia' wordt een vredeskapel met beeld van *Sint-Franciscus*... *Moderne transformatie*. - Drie bezoeken: 3/9/90, 24/11/91 en 2/2/92

Toen wij in september 1990 de eerste keer in Tisselt waren, zochten wij vanzelfsprekend contact met de pastoor, Z.E.H. Frans Dehond (Ramsel), van de plaatselijke Sint-Jan-de-Doperkerk (1751). Wij hadden immers gelezen dat er in deze kerk vele heiligen stonden/staan, waaronder een beeld van de H. Apollonia. Een *kapelletje* in het centrum van de gemeente (hoek Hoogstraat-Overloopstr.) is eveneens aan de tandheilige toegewijd. Maar de pastoor noemde ons onderzoek "*pure superstitie*" en hij had helemaal geen zin om ons in zijn kerk binnen te laten... Parochianen vertelden ons dat hij trouwens erg gehecht is aan zijn vrije tijd en vooral aan zijn wekelijkse "vrije dag"! Gelukkig waren andere bewoners, o.m. de slager bij de kerk, bereid ons meer informatie te geven over de H. Apollonia in Tisselt. Broeder Maurits Vermeire, die de pastoor assisteert, leidde ons in *de kerk* rond. Alleen Sint-Jan-de-Doper wordt er nog aangeroepen tegen kinderziektes, vooral tegen "schreeuwende" kinderen. Dit gaat eenmaal per jaar gepaard met kinderzegening en veel licht. Buiten de

Het Sint-Apollonia-kapelletje te Tisselt, febr. 1992.

diensten is de kerk dicht omdat er voor een paar jaar enkele kostbare heiligenbeelden uit het retabel van het linkerzijaaltaar werden gestolen.

Het *kapelletje van de H. Apollonia* bood binnenin een troosteloze aanblik: kunstbloemen en enkele kandelaars lagen slordig op mekaar gestapeld; het beeld van Apollonia was, naar men ons meedeelde, gestolen geworden. In november 1991 waren wij er terug: het stond nu volledig leeg en aannemer Frans De Hondt (Hoogstr. 104) was met de restauratie bezig. De echtgenote van dhr. De Hondt was zo vriendelijk ons te vertellen hoe de vork in de steel zit: aangezien dit kapelletje, volgens de pastoor Frans Dehond, geen tandpijnlijders meer aantrekt en de H. Apollonia uit de moderne liturgie (op 9 februari) werd 'afgevoerd', besloot hij, hierin gesteund door de jongeren van de kerkfabriek, om aan het bedehuisje "een nieuwe symboliek", namelijk van "*vrede en gerechtigheid*" mee te geven. De keuze was niet moeilijk: het werd *Sint-Franciscus* van Assisi. Het heiligenbeeld wordt in Italië gemaakt en zal ongeveer 15.000 frank kosten. De 'nieuwe' kapel wordt wellicht in februari 1992 ingehuldigd.

Dat niet iedereen het met de visie van Z.E.H. *Frans* Dehond eens is, konden wij onlangs vernemen van heemkundige en 'specialist' in Mariale devoties van Willebroek en omtrek, dhr. Karel De Decker. Hij noemde deze transformatie kortweg "onnozel"..." Het wordt zeker een kapel van Sint-Franciscus omdat *de pastoor* FRANS heet met zijn voornaam!" aldus een ongelukkige K. De Decker. Hij wees er ons op dat "'t Kapelleke van Apollonia" zoals de mensen het zeker nog lang zullen noemen, al dateert van de vorige eeuw en dat hij archiefstukken van 1901 bij deze devotiekapel kan voorleggen. Wij willen ons niet moeien in dit plaatselijk konflikt, maar vinden het toch jammer dat de pastoor, vooraleer een definitieve beslissing te nemen, niet eerst contact heeft opgenomen met mensen van de lokale geschiedkundige en/of heemkundige kring (Willebroek/Tisselt).

Talrijke oudere inwoners - vooral dames - vertelden ons dat ze door de zusters van de gemeenteschool in hun jeugd bij tandpijn vaak werden "doorgestuurd" naar "*het kapelleke van Apollonia*" om er een weesgegroet te bidden. De uitdrukking "zijn tandpijn verkopen" kenden onze informanten (geboren en getogen in Tisselt) niet.

Met *de transformatie* van de Apolloniakapel in Sint-Franciscuskapel is eveneens een wens van Felix Timmermans in vervulling gegaan. In 1925 reisde de auteur uit Lier naar Italië. In 1926 publiceerde hij "*Naar waar de appelsienen groeien*". Bij het hoofdstuk Sint-Franciscus en Sinte-Clara lezen wij het volgende: "... (Sint-Franciscus) Een subliem figuur! En toch, ga ergens in Holland of in Vlaanderen een kerk binnen, zelfs in de kerken aan Sint-Franciscus toegewijd, dan ziet ge wel een kaars branden voor het beeld van de H. Apollonia, van Sint-Benedictus en z'r veel voor Sint-Antonius, maar zelden een voor Sint-Franciscus, de patroon der armoede..." (F. Timmermans OMNIBUS, P.N. Van Kampen en Zoon N.V., Amsterdam 1959, pag. 539).

9. TURNHOUT-ZEVENDONK (= gehucht van Turnhout): *Zuster Apollonia* (Sint-Elisabethziekenhuis) en "haar" Apolloniakapel!
Twee bezoeken: 3/8/91 en 23/11/91

Sommige academici in de Noorderkempen associëren de naam Apollonia onmiddellijk met de rederijderskamer van Turnhout (16e eeuw), die de H. Apollonia als beschermheilige had gekozen. Deze *Sint-Apolloniagilde* vergezelde steeds de processie en de stoeten. Het blazoen (of een kopie hiervan) wordt in het Taxandriamuseum van Turnhout bewaard. Deze Gilde had ook haar eigen altaar in de Sint-Pieterskerk. In de zijkapel, toegewijd aan de H. Anna, hangt nu nog een *schilderij*, waarop de marteldood van Sint-Apollonia én Sint-Agatha, zoals vaak in de ikonografie, *samen* werden afgebeeld. Op het linkerbuitenluik zitten de rederijders van de Sint-Apolloniagilde met hun blazoen geknield. In het Bulletin XX - 1984/85 van het Koninkl. Instituut voor het Kunstpatrimonium kun je daarover een uitvoerige beschrijving vinden. Dit is echter allemaal "verleden tijd" (16e eeuw!)...

Waar de verering voor de tandheilige, zeker nog tot voor enkele jaren, intensief leefde, resp. leeft, is in de kapel Sancta Appoliniae (!) op *Zevendonk*, een gehucht van Turnhout, op de weg naar Kasterlee/Tielen. De kapel is nu meestal gesloten (uit veiligheidsoverwegingen), maar men kan er toch drie beelden in zien staan: de H. Apollonia, een O.-L.-Vrouw van Groeninge en een H. Hart.

Tot in 1975 werd er nog "heel wat" geld geofferd door individuele bezoekers uit Zevendonk en uit het centrum van Turnhout. In die tijd onderhield mev. Van der Vliet uit de dichtstbijgelegen hoeve de kapel en bracht het geld uit de offerblok regelmatig naar pastoor Crauwels. Deze las er dan missen voor t.e.v. de H. Apollonia. Elk jaar op de eerste zondag van mei trok de processie langs *alle* kapellen van Zevendonk en ook bij de Apolloniakapel werd halt gehouden. "Maar er zijn hier nu ook "dentisten" genoeg en alle heiligen hebben ze eruit gesmeten!" aldus dhr. De Bock sr. (vrachtvoerder uit de buurt). Zo ging de volksdevotie (in de jaren '70-'80) zienderogen achteruit.

Na een konflikt met de pastoor nam mevrouw Lievens, die tegenover de kapel woont, de sleutels over van mev. Van der Vliet. In 1985 werd in het bedehuisje ingebroken en het beeld van Apollonia werd meegenomen. Toen één van de medewerksters van mev. Lievens in het Sint-Elisabethziekenhuis (Ring, Turnhout), *zuster Apollonia* (Maria Broeckx, afkomstig van Zevendonk) dit vernam, schonk ze dadelijk een reproductie van een foto van het Apolloniabeeld om het in de kapel van Zevendonk te zetten! Naar aanleiding van haar 25-jarig kloosterjubileum (in 1985) had zij namelijk zelf een prachtige kleurenfoto gekregen van de tandheilige uit haar geboortegehucht. De reproductie bleef in het bedehuisje staan... totdat het oorspronkelijke beeld van de H. Apollonia er kort daarop, geheel onverwachts, terug stond.

Te Deum laudamus!

Blijde herinnering aan
mijn plechtige professie
bij de Zusters Augusti-
nessen in het St.-Elisa-
bethgasthuis te Turnhout
op 29 augustus 1960.

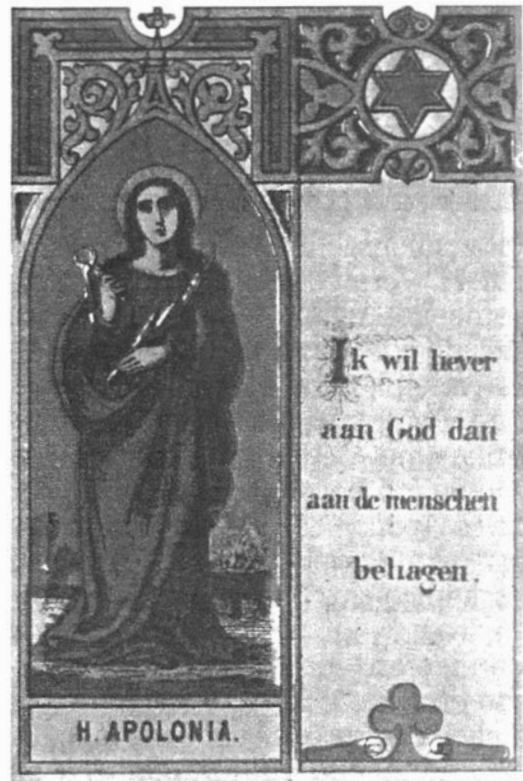
Moge het levensoffert van deze dag veel zegen doen noekomen over mijn goede ouders die de eerste kiem van mijn roeping deden ontluiken, mijn broers en zusters, de schone R. J. R. jeugd, mijn oversten en alle medezusters, en over allen die me steunden in mijn opgang naar het kloosterideaal.

*Dankbaar voor Gods uitverkiezing,
voor veel lessen en voorbeelden,
voor veel genegenheid en gebed vooral,
herhaal ik uit heel mijn hart op deze
schone dag: "Ecce Ancilla Domini.
Zis de dienstmaagd des Heren.
Ik ben bereid."*

Goede Moeder Maria, mijn heilige patrones, verkrijg voor mij de genade van een zalige volharding, tot verheerlijking van de heilige Kerk, tot troost en steun van de zieke en lijdende ledematen van uw goddelijke Zoon.

ZUSTER APOLLONIA
Maria BROECKX

Professieprentje.

*Zevendonk-prentje van Zr. Apollonia
(St.-Elisabethgasthuis, Turnhout)*

Zuster Apollonia beweert weliswaar dat zij geen speciale devotie heeft voor de tandheilige... maar toch koos ze in 1960 als kloosternaam Apollonia, bezit ze op haar kamer een 'authentieke' *relikwie* van de heilige in een mooi doosje - "gekregen van Moeder Overste na de verbouwing van de kapel in het ziekenhuis" - heeft ze een *grote* kleurfoto van de H. Apollonia (cfr. supra) en last but not least: ze koestert nog een aantal 'prentjes' van de tandheilige met de volgende teksten: (voorkant) naast de afbeelding in kleur van de H. Apollonia "*Ik wil liever aan God dan aan de menschen behagen*" - (achterkant) GEBED: Verleen ons, o God, door de voorspraak van de H. Maagd en martelaresse Apollonia, die voor uwen naam zooveel geleden heeft, dat ook ik in alle lijden en beproevingen, die mij zullen toegezonden worden, door uwe milde hand, standvastig moge blijven, tot vermeerdering van grootere verdiensten voor den hemel. Amen. "Op onze enquête hebben wij zo'n 'prentje' alleen maar gezien in de verzameling van Fr. Buijsen uit Sint-Katelijne-Waver (februari 1991).

Zuster Apollonia zei ons dat ze geen bezoek (meer) krijgt van tandpijnliders, wel blijft ze geïnteresseerd in het wel en wee van "haar" Apolloniakapel in Zevendonk.

10. **WEERT** (deelgemeente van Bornem): Modernste *gebed* t.e.v. de H. Apollonia in Vlaanderen (1986) ... Heel het jaar door: *stille verering*... Twee bezoeken: 26/1/91 en 11/1/92

J. Geussens stipt in zijn "Volksbeewegen ... (1947)" Weert aan als plaats waar de H. Apollonia tegen tandpijn aangeroepen wordt. Zo kwamen wij er ook terecht.

Dit schilderachtige dorp aan de Schelde in Klein-Brabant kreeg in 1983 dhr. H. Vermeeren als diaken toegewezen. Er is geen pastoor meer. Het gemeentebestuur (Bornem) hielp de nieuwe zielzorger bij grootse herstellingswerken aan de pastorie en aan de kerk zelf. Voor de kleinere karweien kon de diaken een beroep doen op plaatselijke 'stielmannen'. De mooi gerestaureerde *Sint-Annakerk* (1787) bezit beelden van de H. Anna (met Maria), van de H. Teresia, van de H. Antonius-met-zijnvarken (en belletje!), van de H. Isidorus (patroon van de boeren) en van *de H. Apollonia*. Bij elk beeld bevindt zich een offerblok en een bakje met een gedrukt gebed t.e.v. de resp. heiligen. De H. Anna is de patrones van de kerk en ze wordt op 26 juli of de zondag daarop met veel luister gevierd, want voor de moeder van Onze-Lieve-Vrouw heeft de heer Vermeeren een speciale verering. De andere heiligen van zijn kerk komen in de loop van het jaar niet op een bijzondere manier aan bod. De diaken deelde ons eveneens mee dat *de H. Antonius*, rekening gehouden met de inhoud van de offerblok en de gedrukte gebeden, welke vaak worden meegenomen, veruit het meest aangeroepen wordt. Ook hier stelden wij vast dat Antonius van Padua en Antonius Abt verward worden, want de tekst van het gebed gaat o.m. over het terugvinden van verloren voorwerpen!

De H. Apollonia is volgens de diaken "nog goed" voor een paar honderd litanieën of gebeden per jaar. Vooral in de zomermaanden, wanneer de kerk tijdens het weekend door vele toeristen bezocht wordt (dan wordt ze enkele uren opengehouden, bewaakt...), wordt heel wat drukwerk t.e.v. de H. Apollonia meegenomen. Als men weet dat Weert nog geen duizend inwoners heeft en de kerk meestal dicht is - er werd al twee keer in de offerblokken ingebroken - mag men stellen dat de volksdevotie voor de H. Apollonia er nog in stilte verder leeft.

Sinds zijn verblijf in Weert (1983), is er bij dhr. Vermeeren nog maar één persoon geweest, die uitdrukkelijk vroeg om gezegend te worden met de relikwie van de H. Apollonia. "Zijn tandpijn verkopen" heeft de diaken, die in Ruisbroek (Puurs) werkt en in Kalfort reeds in de parochiegemeenschap was ingeschakeld, nooit gehoord.

De versie van het "*Gebed ter ere van de H. Apollonia*" (zie fotokopie O.Z. 1991-2-pag. 111) werd door de diaken zelf opgesteld. Hij baseerde zich hierbij op een *oude* litanie van de H. Apollonia, die hem ter hand was gesteld door een parochiaan (maar welke dan verloren is gegaan), en op enkele gebedsteksten uit het *Katholiek Gebedenboek*, uitg. Tabor, Brugge 1986. Zoals in het nieuwe Getijdenboek (Leuven) staat echter op 9 februari in het Katholiek Gebedenboek niets meer vermeld over de H.

Apollonia, wel nog over de H. Agata (5 februari). Eén van zijn medewerkers in de parochie, die op een kantoor werkt, zorgde vervolgens voor het drukken, resp. fotokopiëren van het moderne Apolloniagebed. Het is het recentste, dat we in Vlaanderen aantreffen (1986)!

J. Geussens schrijft in zijn "Volksbeewegen..." (1947) op pag. 79 dat mensen uit Puurs, Kalfort, enz. die aan tandpijn lijdten, vaak "tien koppekens" (= postzegels) van 0,70 ctm. naar Moeder Overste van het klooster van de H. Apollonia te Brugge opsturen. Zij krijgen dan een litanie t.e.v. de tandheilige (via de post). Zuster Apollonia (J. Vergauwen), afkomstig uit Bornem, nu wonend in Bonheiden, bevestigde ons dat dit in haar jeugd bij haar thuis in Bornem werd gedaan.

De abdijkerk in Bornem (klooster) bezit een groot Apolloniabeeld, maar er bestond hier nooit een devotie voor, wel voor de H. Bernardus (op 20 augustus).

11. **ZANDVLIET** (deelgemeente van Antwerpen): In het klooster van de Zusters van Barmhartigheid kon je nog tot 1982 *je tandpijn laten aflezen...* Alleen de H. Gertrudis trotseert er de tijd.
Twee bezoeken: 19/8/90 en 17/12/91 (Zandvliet); 6/12/91 bij de Zusters van Barmhartigheid te Ronse.

Z.E.H. Hugo Huysmans (°Zandvliet 1930, sedert 1990 pastoor van de poldergemeente, voordien leraar en inspekteur godsdienst) was in augustus 1990 één van onze eerste informanten! Vol enthousiasme vertelde hij ons over de plaatselijke *grote* verering voor de H. Gertrudis, vroeger en nu (met de jaarlijkse zandwijding tegen ratten en muizen), en over de *stille* volksdevotie voor de H. Apollonia, die evenwel bijna volledig verdwenen is met de terugtrekking van de zusters uit Zandvliet (naar Ronse) in 1982. Van beide heiligen staat er een beeld in de Sint-Gertrudiskerk. De H. Rita, vóór W.O.II in Zandvliet 'binnengebracht' door Z.E.H. Moors, die met lede ogen zag hoe vele parochianen naar Kontich trokken, brengt nu meest geld in het (kerk-) laatje! "Tot voor een tiental jaren, aldus de huidige zielenherder van Zandvliet, kon je bij eventuele tandpijn aan de zusters van Barmhartigheid, die in de buurt van hun klooster een school hielden, een "Litanie van de H. Apollonia" gaan vragen. De mensen noemden dit hier bij ons: *je tandpijn bij de zusters laten aflezen*. Dan moest je zelf een noveen doen, d.w.z. je moest de litanie met het gebed t.e.v. de tandheilige negen dagen na mekaar reciteren. Ook de zusters baden dan *negen* dagen lang met de tandpijnlijder mee. Na deze novene of noveen moest de tandpijn voorbij zijn.... Op 9 februari was er hier nooit een speciale viering of verering. Van Sint-Gertrudis hebben we nog prentjes en litanieën bij de vleet; voor Apollonia zullen we moeten zoeken. Wij zullen eens in onze kerkboeken kijken..."

Om dit alles wat beter te kunnen onderzoeken, reden wij naar Ronse en kwamen er in het plaatselijke ziekenhuis (O.C.M.W.) terecht bij zuster Flor (Isabelle Van Alsenoy, °Oorderen, 1915) en bij zuster Berta (°Zuten-

daal, 1919). Voor een onderhoud met zuster Renata (°Schorisse, 1909), die langst in Zandvliet is geweest en nu in Louise-Marie woont, kwamen wij helaas tijd te kort. Als mèrre Pacifique - niet alleen de aanspreking was in 't Frans... de zusters uit Ronse waren vooral streng voor de Franse taal, aldus talrijke Zandvlietenaars - stond zuster Flor vanaf 1969 tot 1982 aan het hoofd van de lokale school. In deze periode kwamen er volgens de zuster nog "vele" mensen uit Zandvliet 'bélekes', resp. litanieën halen van de H. Apollonia, *als ze tandpijn hadden*. "En ze betaalden hier graag voor", zo voegt zuster Flor er dadelijk aan toe! Ook onder de vorige kloosteroversten, die ze tijdens en na de Tweede Wereldoorlog gekend heeft, leefde de volksdevotie voor de H. Apollonia. Vooral *mère Marca* (1950-1957), uitgebeeld in het Poldermuseum te Lillo en bij de plaatselijke schooljeugd van die tijd gekend als 'de gendàarm' deed veel om de devotie voor de H. Apollonia te stimuleren, d.w.z. ze was steeds bereid om samen met de tandpijnlijder een novreen te 'onderhouden'.

Na dit gesprek gaf zuster Flor Van Alsenoy ons het interessante boek "De stad Santvliet", in 1978 samengesteld door G. Geerts, maar we vonden er niets in terug over de verering voor de H. Apollonia. Kees Van der Goten, de uitgever van het tijdschrift "Polderheem" (Heemkring van de Antwerpse Polder), kon ons evenmin meer informatie over de tandheilige in Zandvliet geven.

Bij ons tweede bezoek aan de poldergemeente in december 1991 ontmoeten wij er 'meester' Guido Carpentier, die na de terugtrekking van alle zusters naar Ronse in 1982 mèrre Pacifique of zuster Flor is opgevolgd als schoolhoofd. Deze bracht ons op zijn beurt in contact met zijn tante, mevr. *Anna Carpentier*, de "bewaakster" van Zandvliets devotionalia na het definitieve vertrek van de zusters van Barmhartigheid. Zij is in het bezit van enkele dozen, vol met oude litanieën en medailles van allerlei kongregaties en ter plaatse vereerde heiligen, dus ook van de H. Apollonia. Sedert 1982 heeft zij geen tandpijnlijders over de vloer gehad en zij onderstreepte hierbij dat er nu ook al in Zandvliet meer dan genoeg tandartsen werken! Nog niet zo heel lang geleden trok de dokter van het dorp tanden...

Vraag bij dit alles is: zijn het de zusters *uit Ronse* - een streek in het zuiden van Oost-Vlaanderen, waar de H. Apollonia sedert mensenheugenis intensief gevierd wordt, wat daar meestal met het bakken van zog. *geutelingen* gepaard gaat - die de kultus voor de tandheilige in Zandvliet hebben 'binnengehaald'? Sedert wanneer? Of bestond de devotie voor de H. Apollonia al bij het beeld *in de Sint-Gertrudiskerk*, toen ze hier in 1861 in het klooster, resp. in de school hun intrek namen? De litanieën van Zandvliet, die wij bezitten, dateren in elk geval alle *van 1925*, Impr. Mechelen, J. Thys. Er is hierin ook sprake van een *broederschap* van de H. Apollonia, *opgericht in de kerk van Zandvliet*. Wanneer? Waar is het register van de inschrijvingen gebleven?

Wat ons in de poldergemeente meest opviel, was de zekerheid waarmee tandpijnlijders van weleer bij het uitspreken van de naam Apollonia de uitdrukking "*zijn tandpijn door de zusters laten aflezen*" citeerden, en daarbij onderstreepten dat zij nooit gehoord hebben van "zijn tandpijn verkopen/afkopen".

Zoals in de vorige bijdragen vermelden wij tenslotte de plaatsen (in de provincie Antwerpen), waar we geweest zijn, maar waar de verering voor tandheiligen, resp. voor de H. Apollonia niet (meer) bestaat. In enkele kerken is het beeld verdwenen zoals in de Kluizekerk of Predikherenkerk te Lier. Daar kon je nog tot aan de sluiting van de kerk in 1984 bij de paters dominikanen "je tanden of tandpijn laten *afkopen*". De witheren gaven je dan een "Litanie van de H. Apollonia, ... vereerd in de kerk van de paters dominikanen te Lier" (gedrukt bij Jozef Van In te Lier). Het oude beeld van de H. Apollonia van 1671 (zie: De Kluizekerk te Lier, 1888, door pater R. Rommens) is echter bij de likwidatie van de inboedel van de kerk, afgesloten in september 1984 o.l.v. pater Van Wassenhove (°1943, Gent), "spoorloos" verloren gegaan. In zijn boek "Pieter Bruegel" van 1928 heeft Felix Timmermans deze tandheilige van de Kluizekerk *getekend* en hij heeft er ook over uitgeweid (OMNIBUS Felix Timmermans, Van Kampen 1959, A'dam - pag. 235): "... "Jefke, kunt ge mij geen paar penningen geven: in 't klooster van de *witheren* schrijven ze in tegen de tandpijn; och, ik heb weer zoveel pijn..." In "Dominikaans Leven" van *nov.-dec. 1986* tekent pater L.J. Van Nueten hierbij het volgende aan: De witheren, waar tot Apollonia gebeden wordt voor de tandpijn, zijn natuurlijk de dominikanen, waar deze devotie in Vlaanderen steeds levendig is geweest, en waar hier en daar nog gevraagd wordt bezoekers in te schrijven tegen tandpijn... (pag. 255).

In *Wiekevorst* (deelgemeente van Heist/Berg) hebben vele oudere Kempenaars in de Sint-Jan-de-Doperkerk hun "*tandpijn aan Apleunke* (= de H. Apollonia) *verkocht*". Dit kan nu echter niet meer. De huidige pastoor, Z.E.H. Staf Van Laere, deelde ons mee (23/11/91) dat de vorige zielzorger nagenoeg alle heiligenbeelden in een vijver heeft geworpen, behalve de H. Lucia (17e eeuw), die daar tegen keelpijn vereerd wordt. In de parochie van *Sint-Anna te Borgerhout* kon men de tandheilige ook vereren. Een twintigtal jaren geleden verhuisde ze naar het doksaal ... en nu is ze er niet meer te vinden. De pastoor, Toon Nauwelaert, zei ons onlangs dat nu nog maar alleen de H. Rita aangeroepen wordt.

Er zijn een aantal plaatsen, waar het beeld van de H. Apollonia nog staat, maar waar er geen verering meer is, o.m. in Schilde in de Sint-Guibertuskerk (zeer oude en meer recente litanieën met "Gebed om eene voorspoedige tandkrijging af te smeeken" ... H. Henricuskerk te Schilde), in Gestel (gehucht van Meerhout), waar het beeld van Apollonia op 9/2 nog tot in 1985 vooraan werd uitgesteld (oud-koster Charles Roels, 11/1/92), in Mechelen (Sint-Pieter, Broederschap van de H. Apollonia, beeld met tand *én boek*), in Herentals (viering op vastenavondmaandag - prachtig beeld van de tandheilige) en in Onze-Lieve-Vrouw-Waver (beeld van de H. Apollonia met 'bloedende' tand in de tang).

In Vlimmeren staat een beeld van Apollonia in de kerk, maar er was nooit een devotie. Kleinere afbeeldingen van de tandheilige zagen wij in Hoogstraten, in de meesterlijke "zitterkens" van de Sint-Katharinakerk, en in de lambrizingen, resp. biechtstoelen van enkele kerken.

J. Geussens citeert in zijn "Volksbeewegen ..." (1947) bij het hoofdstuk TANDPIJN, de gemeenten Willebroek en Koningshooikt. In de Sint-Niko-

laaskerk van *Willebroek* is nooit een devotie voor de Heilige Apollonia geweest, ook niet in *Koningshooikt*. In de E. Vanderveldestraat in Willebroek troffen wij wel een zuster aan met naam Apollonia (Zusters van het H. Hart), in Koningshooikt-centrum één van Vlaanderens grootste verzamelaars van oude heiligenbeelden en devotieonalia, dhr. Hendrik Aertgeerts. Kapellen genoeg in Koningshooikt, maar geen enkele is aan de H. Apollonia toegewijd.

Relieken (kaaksbeen, hele tanden of gedeelten van een kies, haar, textiel, ...) vonden wij in de provincie Antwerpen "à volonté"! Sommige kerken bezitten wel tientallen relikwieën, ingewerkt in een doos, in een kruis, in een "kas" of "kist" (Sint-Andries, Sint-Paulus te Antwerpen), enz. Van de hand van Jef Briels verscheen over de middeleeuwse jacht op relieken in het Sint-Paulus'Krantje een mooi stukje (9/1/92). Pater Van Nueten vertelde ons dat "Rome" in de 18e eeuw alle tanden van de H. Apollonia had laten ophalen (in West-Europa): men telde toen al meer dan 20 kg "vereerde overblijfsels" uit haar mond...

De grote Sint-Jakobskerk in Antwerpen heeft nog altijd een relikwie van de H. Apollonia in de kluis van de sakristie zitten. Ook troffen wij er een litanie van de H. Apollonia uit de vorige eeuw aan. Koster Bert weet van een verering echter niets af (september 1991).

Deken C. Gommeren van de Sint-Willibrorduskerk in Berchem werkte van 1971 tot 1985 als pastoor in de Sint-Antoniuserkerk aan de Paardenmarkt (Antw.). Daar kreeg hij elk jaar een aantal mensen uit Antwerpen, Bornem, enz. op bezoek, die kwamen vragen om "*gezegend te worden met de relikwie van de H. Apollonia*" (vaak ook van de H. Markoen en van de H. Andreas Avellino).

Kerken met een processievaandel of kerkgewaad (bijv. een dalmatiek) van de H. Apollonia bezitten vaak ook "overblijfsels" van de tandheilige.

De Gasthuiszusters en andere ziekenzusters van Antwerpen (Sint-Camilus, Sint-Augustinus, enz.), de "slotzusters" van de Rosier en de Sint-Rochusstraat (Antw.) resp. de Karmelietessen en de Kapucinessen, e.a. krijgen anno 1991-1992 nog talrijke verzoeken voor "speciale intenties", maar *niet meer* voor tandkwalen, wel voor het welslagen van een zware operatie, voor iemand, die ziek te bed ligt, ... en voor examinandi!

Wie een goed overzicht wil krijgen van *al* onze heiligen, moet een kijkje gaan nemen in de (oude) kapel van het Sint-Vincentiusziekenhuis te Antwerpen. Ze staat (bij de ingang) vaak open. Apollonia is er ook te zien.

Wij hebben enkele *begijnhoven* in de provincie Antwerpen bij onze enquête betrokken. E.H. W. Olyslager (Antw.) liet ons weten dat er tot 1819 in het Antwerps Begijnhof een Apolloniahuisje stond. Dan werd het gesloopt. Irène Claus (°Melsele, 1910), conciërge van dit gebouwencomplex en zelf af en toe residerend in het O.-L.-Vrouw van Lourdeshuisje, deelde er ons iets origineels mee i.v.m. de volksdevotie tot de H. Apollonia: "Ongetwijfeld om ons 'braaf' te houden en omdat volwassenen op een boerenbedrijf vaak veel werk hadden, zond men ons (vanuit Melsele) als kind af en toe naar de zusters in de Langestraat te Kruibeke om er een litanie van de H. Apollonia tegen tandpijn te gaan halen. Wij kregen dan één, twee, drie,

... frank mee. Dit noemden ze bij ons: "*zijn tandpijn gaan verkopen* voor één, twee, drie, ... jaar". Het was een lange tocht te voet en als we dan terug in Melsele waren, kregen wij van de persoon, die ons naar de zusters had gezonden, meestal een stuk chocolade..." Het gaat hier dus om *kinderen*, die een litanie gaan halen voor *een volwassene*.

In het begijnhof van Mechelen wordt de H. Apollonia niet aangeropen, wel de H. Damianus tegen de koorts. In het begijnhof van Hoogstraten vonden wij evenmin restanten van een verering voor tandheilige(n).

Onze-Lieve-Vrouwen in de provincie Antwerpen, die heel speciaal door tandpijnliders bezocht worden (met wassen ex-voto's: tanden, gebitten, ...), hebben wij niet aangetroffen.

Tenslotte nog een woord over *Burcht* (deelgemeente van Zwijndrecht, prov. Antwerpen maar Oostvlaams 'geaard'!). De eerste zondag van mei is het daar H. Mis (8 uur) en lof t.e.v. de H. Wivina met *Burcht-kermis*! Dit wordt zo vermeld in het parochieblad. In 1991 woonden wij in de Sint-Martinuskerk van Burcht de plechtigheden bij maar een "toeloop van volk" is er niet meer! Na de mis van 8 uur - te vroeg? - werd er gezegend met de relikwie en waren er een aantal ouders, resp. grootouders, die hun kinderen/kleinkinderen een kaars lieten aansteken voor het beeld van de H. Wivina. Zoals te Groot-Bijgaarden en in de Allerheiligenkapel te Diest wordt de heilige *soms* aangeropen tegen tandpijn (meestal tegen kroep of keelpijn). De litanie van Burcht vermeldt: *Patrones tegen pleuris, koorts, keel- en oogpijn, kroep en vele andere kwalen*, zo onder de mensen als onder het vee... Enkele informaten van Zwijndrecht hebben de H. Wivina steeds aangeropen "tegen tandpijn *én* keelpijn". Ze noemden beide kwalen samen.

februari 1992, Hervé DARAS

Gen. Lemanstraat 94, 2600 Berchem (Antw.) tel. 03/2397573

Met
de sympathie
van de

Generale Bank

Frans VAN BOST, *Het Ganzenbord in Vlaanderen*, Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Gent, i.s.m. het Studiecentrum voor Speelgoed en Volkskunde, Mechelen, 1990, 135 p., 65 ill., prijs 850 B.F.

Na lang speuren en opzoeken heeft de auteur gegevens samengebracht over het ganzenbord dat hij beschouwt op basis van vele standpunten om er slotbeschouwingen aan vast te knopen. De meest onverwachte bronnen treden te voorschijn.

De bakermaat van het ganzenbord kan gerust in Frankrijk gesitueerd worden. Van uit dat land verspreidde het zich met grote verscheidenheid over Midden-Europa. Het kent zijn ontstaan in de loop van de zestiende eeuw en verspreidt zich met veel sukses in de zeventiende eeuw.

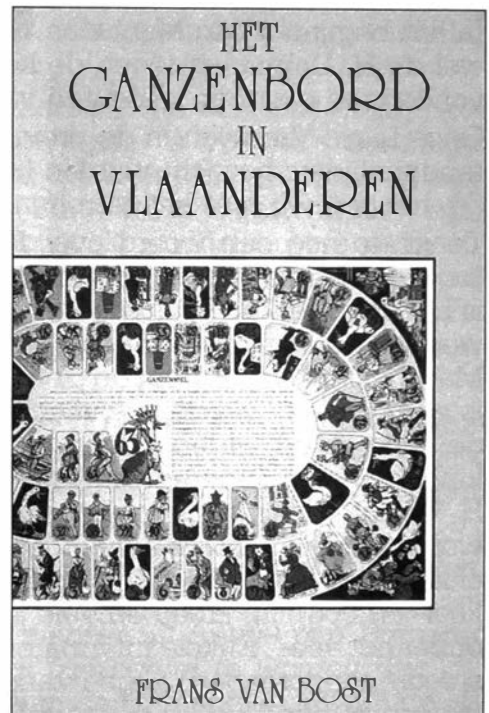
Als basisvorm op een rechthoekig formaat verbeeldt het spel een opgerolde spiraal of slang met twee tot drie toeren naar binnen, voorzien van tussenverdelingen genummerd van een tot doorgaans drieënzestig. De spiraal eindigt op een binnenveld waarin de spelregels en/of een klein tafereel is gedrukt.

We spelen met twee dobbelstenen, starten aan nummer een en trachten zo vlug als mogelijk het nummer drieënzestig te bereiken. Veel gevaren zijn te trotseren zoals de gevangenis, de put, de doolhof tot zelfs de dood toe.

Aan deze spelfiguren en/of -motieven bevestert de auteur speciale aandacht. Dat is o.a. het geval aan de gans, de brug, de herberg, de geluiksworp, de levensbron of fontein, de doolhof, de burcht of gevangenis, de dood, het eindgetal, het middenveld en het poorttafereel.

Op sommige prenten zien we in het middenveld en/of aan het poorttafereel een jongeling die uit een publieke gelegenheid buiten gejaagd wordt. Zoals op vele prenten uit de zeventiende eeuw is deze afbeelding moraliserend bedoeld. Ze toont aan dat door spel, drank en vrouwen de klant "gepluimd" en dan buitengegoid wordt. De hele ikonografie van onze oude ganzenborden stamt uit prenten van de zestiende eeuw en vindt voor een deel de oorsprong in de cyclus van de verloren zoon.

Thans verdwijnt het ganzenbord uit de huiselijke sfeer door de huidige ontspanningsmiddelen zoals, radio, televisie en uitgangsvleven. Het tracht zich enigszins te handhaven door het verschijnen als reclameprent voor een produkt of voor een zaak,

ook als spot- of politieke prent. Zo vinden we het als

- aanplakbiljet bestemd als propaganda voor streektoerisme;
- reclameprent voor produkten van allerlei firma's;
- spot- of politieke prent met betrekking op de partijen.

De originele afbeeldingen van het oorspronkelijk ganzenbord zijn vervangen door aangepaste motieven.

De auteur rangschikt de gekende ganzenborden in groepen genummerd van A tot I en geeft van ieder de karakteristieken op. Een grote verscheidenheid van afbeeldingen (57 wit-zwart en 8 in kleur) illustreren het boek. Met een persoonsnamen- en een plaatsnamenindex wordt de studie afgesloten.

Dit waardevol werk is een belangrijke aanwinst voor wat betreft de evolutie in de periode van de 17de eeuw tot het midden van de 19e eeuw; de periode van de 19de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw en de periode van 1900 tot ongeveer 1970.

M. Broeckhove

VOLKSMONUMENT : STOF VOOR EEN VOLKSKUNDIGE ENQUÊTE

Hoe ontdekken we belangrijke bijdragen in tijdschriften, die zelden of nooit in heem- en/of volkskundige bibliotheken berusten? Toeval? Hulp van bekenden en vrienden.

Een zwaar voorbeeld.

Transport & Toerisme is het maandblad van FBAA, officieel orgaan van de Belgische Autobus- en Autocarondernemers, Brussel.

Nr. 512 van de 47^e jaargang publiceert een opmerkelijke bijdrage *Het volkse beeldje*, p. 3 tot 24, met achtentwintig illustraties. Walter Berton, een leraar in hun toerismekursussen en reisleidingsopleiding, start met een inleiding en enkele voorbeelden, om in de volgende afleveringen telkens besprekingen van een aantal dergelijke beeldjes te brengen.

De inleiding start met de bepaling of omschrijving van het volkse beeldje, een meisje met een geit, een mannetje met een boog, een kind met een hondje. Het gaat telkens om "kleine zaken des levens" die voor de reiziger meer nieuwswaarde bevatten dan de oude betreden paden ..., om verhaaltjes die de gids schikt rond Peegie van Roeselare, het borrelmanneke van Hasselt, Mieke Stroel van Zelzate, het aapje van Mons.

De rol van de autocar als 'kultuurdrager' geldt voor de auteur als een van de belangrijkste instrumenten in de didaktiek en de cultuurverspreiding. Hoeveel lieden denken aan deze rol?

Het betreft een belangrijke bijdrage in een tijdschrift dat de meeste heem- en volkskundigen niet kennen, het dus zeker niet raadplegen en nog minder aanhalen, tenzij ze de bibliografie die Frans Sillis samenstelt en die de Koninklijke Kommissie voor Volkskunde publiceert, raadplegen.

Een Federatie van Autobus- en Autocarondernemers kan jarenlang een tijdschrift uitgeven zonder dat er een keer een volkskundig thema van belang in verschijnt. Plots behandelt een medewerker een onderwerp van wezenlijk belang voor de heem- en volkskunde. Hoe komen we dat te weten? Gelukkig ontsnapt het niet aan de aandacht van Frans Sillis, de samensteller van de Volkskundige Bibliografie (1).

HET VOLKSE BEELDJE! "Gewoonlijk rijden we er achteloos aan voorbij en hebben we er geen commentaar voor over. Geen wonder ook, want in de reisgidsen vind je er, enkele tophits zoals b.v. het *zeemeerminnetje* te Kopenhagen uitgezonderd, weinig of niets over terug". (p. 3)

Het is eigen aan het autocartoerisme juist aandacht te besteden aan die details. De toerist/mens herkent altijd graag zichzelf, zijn jeugd, zijn schooltijd in een sage, een sprookje, een volkse figuur, een beroep ... Die kleine verhaaltjes slaan altijd in. Of men nu een grote kulturele achtergrond op school meekreeg of niet, het spreekt de mensen aan ...

Die kleine volkse beeldjes zijn dus ook een middel om een stuk kennis van ons patrimonium bij te brengen, wat dan weer aansluit bij de rol van cultuurdrager die de autocar sinds jaar en dag bezit.

(1) Jaarboek XXXXI, uitgave van de Koninklijke Kommissie voor Volkskunde, bibliografie van 1988, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Markiesstraat 1, 1000 Brussel.

De Hobokenaar als beerschepper, beeld op de Kioskplaats.

Monument van de gildekoning te Mazenzele, 23 aug. 1991. (Foto Krista van Regenmortel)

De auteur ziet zijn onderwerp vooral van uit internationaal standpunt.

Zijn bespreking van een groot aantal beelden wil een soort compendium bieden, direkt bruikbaar voor het autocartoerisme. Walter Berton verzamelt met woord en beeld kostbaar materiaal voor de heem- en volkskundige. In ons gebied houdt hij halt in Antwerpen bij *Lange Wapper* en de *Brabofontein*, in Anzegem bij het *Gapersbeeld* (in gesprek met de kikker), in Brugge bij *Papageno*, een figuur uit de Toverfluit, bij *Annaatje van 't Pitje*, in Brussel bij *Manneke Pis*, in Damme bij de *Uilenspiegelmuur* en de *Uilenspiegelsteen*, in Geraardsbergen bij *Manneke Pis*, in Haringe bij *Karel de Blauwer*, de smokkelaar, in Eine bij *Prosper-met-de-deur*, de tabakshandelaar die van zijn vrouw "goed op de deure moest letten" tijdens haar bedevaart naar een heiligdom in de buurt, de deur op een kruiwagen laadde en met zijn vrienden op stap ging, (*Oostvlaamse Zanten*, 46 (1971) 183, ill. de grapjas met zijn wagen).

We beschouwden de eerste letters van het alfabet. Hoeveel beelden volgen er nog?

We denken terstond aan Leuven, met de *Fons Sapientiae*, de jongen met een open boek in de linkerhand en met de rechterhand de wijsheid in zijn hoofd aan 't gieten. Het ligt (haast) voor de hand dat vlugge handen de beker, gevuld met wijsheid, binnen de kortst mogelijke tijd vullen met bier. Het Latijnse '*Fons*' werd onmiddellijk *Fonske* als aanwijzing. Menige vereniging heeft het beeldje reeds met een uniform bedacht!

Daarna aan *Abraham*, voor de mannen van het Jaar. De Jaartallen, ouder dan vijftig jaar, heten de Abrahams, naar analogie met de traditie en het beeld in Oosterhout (Nederland). *Dorre de bakker*, is de vroegere bakker die bij de klanten brooddeeg gaat halen om het in de oven te schieten. *Fiere Margriet* herinnert aan een legende die uit de 13de eeuw stamt. *Ernest Claes* krijgt er zijn beeld als rakker op negenjarige leeftijd. De *Kotmadam* is eenvoudig de dame die kamers verhuurt. Ze zit als een langgerekte, slanke figuur op een bank, met een koffiepote in de hand.

Na een kortstondige verkenning van Leuven met een zestal beelden richten we ons naar minder bekende gemeenten.

Te Mazenzele, deelgemeente van Opwijk, met een driehoekige Dries (eigendom van de lokale Sint-Pietersgilde) kreeg op 25 augustus 1991 de gilde een monument dat *de gildekoning* voorstelt, geplaatst op hun dries.

In Godveerdegem, deelgemeente van Zottegem, bevindt zich op het kerkhof naast de Sint-Pietersbandenkerk een gedenkteken van *de mijnwerker*.

Ronse koestert drie beelden: de *nar* i.v.m. de Bommelfeesten, en tweemaal de *belleman* i.v.m. de Fiertelommegang.

De *Zot* van Wieze krijgt officieel zijn beeld op 16 februari 1991.

De figuur van *Jan-Frans Vonck als scholier* te Baardegem wijst erop, dat de initiatiefnemers niet immer de volwassen man willen tentoonstellen, maar een vooruitstrevend persoon als een volksjongen van het platteland.

De *veldwachter* te Letterhoutem straalt geheel en al authenticiteit uit.

*De belleman bij Sint-Hermeskerc
te Ronse.*

*Izegem. De "Pekker", ijver in borstel- en
schoennijverheid. Pekker = plakker!*

De *verteller* te Vichte snoert historie en textiel. Hij leest de gegevens van de lokale geschiedenis af van een karton zoals het in de weverij dienst doet om het weefsel zijn tekening te geven.

De inwoners van Munte zien het beeld *De Muntenaar* als de jongens-van-te-lande, die gewoon wel en wee van het volk meemaakt zonder uit de band te springen, met het onberoerde van de landman in het komen en gaan van mensen en seizoenen en feiten.

Het koddigste monument treft U aan in Kuurne. Aan het Gemeenteplein bevindt zich boven het gewezen bushokje, of het paviljoentje een bronzen *ezelsbeeld*, in het leven geroepen door John Noseda en Rudi Raes. Na inworp van een muntstuk van twintig frank balkt het dier eerst en werpt daarna een ezelsmunt uit.

Na de uiterst summiere aanhaling(en) volgen vragen en vraagstukken. Welke vereniging of groepering is in staat een lijst van deze monumenten, dikwijls kleinmonumenten, op te zoeken en op te stellen? Met andere woorden: wie legt het aan boord om een enquête rond te sturen? ⁽²⁾ Een bundeling van vorsers?

Vlaanderen kan voor heem- en volkskunde oude adelbrieven voorleggen. Laten we het bewijs leveren, dat wij ook in dit opzicht de traditie getrouw blijven.

Renaat VAN DER LINDEN

⁽²⁾ De Wetenschappelijke Raad van het K.C. Peeters Instituut te Antwerpen heeft zijn sporen verdiend inzake enquêtes.

Kan het Verbond voor Heemkunde met 230 plaatselijke kringen een rol spelen?

Kan de "Federatie voor Volkskunde in Vlaanderen" die provinciale groeperingen van Antwerpen, Brabant, Limburg, Oost- en West-Vlaanderen bundelt, mede een taak op zich nemen?

J.-J. HEIRWEGH & J.-L. VAN BELLE, *Les saints patrons des métiers en Belgique*. Editions CIACO, Bruxelles, 1991.

Deze twee historici beperken hun enquête tot de patroonheiligen van de georganiseerde ambachten tot op het einde van het Ancien Régime. De landbouwsector en de ambachten die geen confrerie gekend hebben worden in principe uitgesloten.

Het valt op dat de werknemers niet noodzakelijk de beschermheiligen van hun werkgevers kozen. De leken hielden niet altijd rekening met de raad die de geestelijkheid wou opdringen. De ambachten waren evenmin geneigd een te grote invloed van de geestelijkheid op hun beroepsleven te aanvaarden.

Tijdens de contrareformatie kon de kerk de volksdevotie niet in de hand houden. Het aantal confrerieën verrezen als paddestoelen uit de grond. Gevolg: excessen alom en kritiek vanwege de tegenstanders van de kerk. Het feestvieren was belangrijker geworden dan het werken. Maar tijdens de Verlichting stelde de kerk zich eveneens kritischer op en begon het aantal feestdagen in te tomen.

Het "en Belgique" uit de titel is een realiteit: het onderzoek, veelal archiefwerk, bestrijkt 23 Waalse steden en 31 Vlaamse, plus Brussel. Terecht stellen de auteurs zich de vraag: waarom wordt een bepaalde heilige tot patroon van een bepaald ambacht gekozen? Onder de factoren die hierbij een rol spelen onthouden wij vooral het beroep van de heilige, een anecdote uit zijn leven, de aard van zijn marteling. Ongetwijfeld werden heel wat legenden gecreëerd. Immers, de heiligen die het volk wenst te vereren komen veeleer uit de Legende Aurea van Jacobus de Voragine dan uit de Acta Sanctorum van de Bollandisten. Het effect van de woordspeling is hier nooit ver weg. De H. Vincentius van Saragossa (22 januari) werd patroon van wijnbouwers en -handelaars op grond van de combinatie "vin-sang", terwijl de H. Urbanus (25 mei) tot patroon van de urbanisten gepromoveerd werd. Het sympathiebeginsel speelt hier een determinerende rol.

Het feit dat dezelfde ambachten niet altijd dezelfde patroonheiligen kiezen, draagt alleen maar bij tot een grotere diversiteit in het hagiografische landschap. De beschermheilige van een ambachtsman is niet vanzelfsprekend diens geneesheilige. Zo zal een schoenlapper die aan een huidkwaal lijdt, geen beroep doen op Sint-Crispijn maar wel op Sint-Blasius.

In hun Répertoire des Saints Patrons verstreken de auteurs bondige informatie over het leven en/of de legende van de heilige, zijn feestdag(en), zijn attributen (met vaak boeiende motivering), de ambachten met hun geografische verspreiding. Volgt dan het Répertoire des Métiers, eigenlijk een herhaling van het voorgaande, maar dan vertrekkend vanuit de ambachten. Het Répertoire des Villes vermeldt de ambachten en hun beschermheiligen, alfabetisch gerangschikt per stad. Enkele kaarten verduidelijken de geografische verspreiding.

Hoewel de auteurs zich wensen te beperken tot een periode die eindigt met het Ancien Régime, toch vestigen zij de aandacht op enkele patronaten die behoren tot het domein van de Gegenwartsvolkskunde. In 1985 verhief de Federatie der Christelijke Vakbonden van Charleroi Sint-Antonius van Padua (13 juni) tot patroon van de werklozen. Is er inderdaad, in tijden van crisis, iets ergers dan het verlies van een job? Een heilige naar ons hart is de zgn. saint Parfait (18 april), de beschermheilige van de secretaresses, die op die dag minstens een bloempje verwachten van hun gestresseerde directeurs en overwerkte managers, die op hun beurt dromen van een perfecte secretaresse.

In dit boek komt veel herhaling voor, die uiteindelijk leidt tot verspilling, maar die bij nader inzien wel handig blijkt te zijn voor snelle consultatie door geïnteresseerden.

Het boek is smaakvol geïllustreerd, ook in veelkleurendruk.

W. Giraldo

Broeder Edesius BOERRIGTER & Jan DE GRAUWE. Meerhem, toen en nu.

Huize Sint-Jan de Deo, Gent. Voorwoord van Herman Balthazar.

Gent, 1991, 126, 200 ill., 13 buitentekstplaten in veelkleurendruk. Uitgave Museum Meerhem, Fratersplein 9, 9000 Gent.

Dit boek bezit meer dan gewone waarde, niet alleen om de twee titels, op basis van twee waardevolle auteurs, wegens het feit, dat een belangrijk historische publikatie tevens een gedegen Catalogus van het betrokken Meerhemmuseum bevat, maar vooral omdat de titels niet laten vermoeden, dat ze een oeuvre van verstrekkende internationale kaders omheinen. De Gouverneur van Oost-Vlaanderen omlijnt de betekenis bondig in zijn *Voorwoord*: deze kroniek van de XVe eeuw tot op heden, ... met een verrassend rijke invalshoek naar vele facetten van de sociale, kulturele, religieuze, economische en zelfs internationale geschiedenis.

Het boek bevat de bewogen historie van Sint-Jan de Deo, de kliniek aan het Fratersplein te Gent, en de omgeving, verdeeld over zeven perioden. Schepen Jos Vermeulen, vóór enkele decennia ondervoorzitter van onze Bond, liet de naam Chartreuzenplein veranderen in Fratersplein, wat deining en protest uitlokte bij degenen die meenden, dat 'chartreuzen' of kartuizers eerst het huis aan het Meerhem bewoonden. De fraters van de Derde Orde van Sint-Franciskus hebben er zich eerst gevestigd, namen in de vijftiende eeuw in een ziekenhuis dat ze daar bouwden, de zorg van zwakzinnigen op zich.

Zes eeuwen geschiedenis berusten in talrijke documenten, voorstellingen, schilderijen, gebruiksvoorwerpen, wapenschilden, postzegels en zeldzame bodemschatten in het Meerhemmuseum, een onderdeel van de huidige psychiatrische kliniek

Elk hoofdstuk in dit boek start met een kernachtige titel en datum (data).

1. Fraters van de Derde Orde (1456-1584), ill. 1 tot 10b
2. Kartuizers (1584-1783), ill. 11-34 met kaart van Kartuizerijen
3. Kazerne, Chartreuse en militair hospitaal (1783-1797), ill. 45-53
4. Fabriek en woonst van Lieven Bauwens (1798-1814), ill. 54-87
5. De Vrede van Gent (1814), ill. 88-113

6. Broeders van Sint-Jan de Deo, ill. 114-161, & kaart: Huizen der Broeder

7. Broeders Hiëronymieten, (1946-...), ill. 162-200

Deze opsomming verstrekt enkel een algemene historische lijn, maar in de verste verte geen inzicht in de rijke inhoud.

De stichting biedt u o.a. de schets van de eerste nederzetting, de nog bestaande kelder, de huiszegel, maar tegelijk een belangrijke Bijlage *Pieter van Gent alias Pedro de Gante* (3 blz.!) zijn beeld op het Fratersplein, een handschrift, een Mexicaanse postzegel bij de 400ste verjaardag van zijn dood (1572-1972), zijn beeld op een hoek van het standbeeld van Christoffel Columbus. Deze uitweiding en weergave illustreert even de aard van dit werk. Hoofdstuk 2 leidt u langs grondplannen van kloosters, schikking van tuinen, gewaden van fraters, een gastenkwartier weergegeven op een porseleinkaart, een karikatuur van Combes in 1903 bij het verjagen van kartuizers uit Frankrijk, de begrafenis van een kartuizer zonder kist (schuiven van de kap over het gelaat bij de begrafenis).

Hoofdstuk 3 voltrekt zich aan de hand van ... soldaten, hun inmenging in en invloed op het sociaal leven, ook van kloosterlingen en hun gebouwen, de verwikkelingen met vreemde troepen. De catalogus van het museum bij dit hoofdstuk boezemt biezonder belang in voor verzamelaars en van eretekens, zegels. Het museum bevat o.a. een afgietsel van de rechterhand van Napoleon op zijn sterfbed, naast zijn helmversieringen en dies meer. We zitten er, ogenschijnlijk (?) verstrikt in een internationaal kader met Oostenrijkse troepen, en het grensoverschrijdend allooi van Napoleon, maar beleven herhaaldelijk een gelijkaardig vlug en vluchtig reizen met Lieven Bauwens, dé Gentenaar, burgemeester, meester van de Gentse vrijmetselaarsloge, met een lokomotief naar zijn naam genoemd, zijn tocht naar Parijs na de val van Napoleon om er zijn werkhuisen te redden.

De Vrede van Gent behelst alweer een internationaal raam, met de beelden van koning George III van Engeland en het Witte Huis te Washington, de Amerikaanse delegatieleden in de Arteveldestad... Hoe komt het dat zo weinig Gentenaars weten dat Engeland en Amerika hun stad als dé stad van vrede uitkozen? De gedenkplaat bevindt zich intussen aan de voorgevel van het Instituut. Het museum Meerhem koestert allerlei bescheiden i.v.m. dit gebeuren. De broeders van Sint-Jan de Deo zien de voorpost kanunnik Petrus Jozef Triest, de zuster van Liefde en van de Kindsheid Jesu, de tocht van een fabriek weer naar hun klooster, hun Huizen in Sleidinge en Aalst, hun rol in de gezondheidsdienst, enz.

Tot slot komen de broeders Hiëronymieten aan de beurt, met hun apostolaat in en rond de scholen, met hun vertakking in Beveren-W..

Een van de laatste bladzijden praat met het titelblad "Guldenboek van het Museum Meerhem. Instituut Sint-Jan de Deo Gent 1974."

Menig blad is met goud getooid, enkele bladzijden zijn met donkere tinten van oorlog en vervolging gemerkt.

Elk blad en hoofdstuk belicht een ander facet, maar het is en blijft Gent in de weergalozе goedheid van fraters in dienst van zieken, in de luister en duisternis, in het bestendig wentelen en wisselen van evenementen, invloedrijke personen en naamloze massa's.

Dit boek is Gents op en top, maar tegelijk Gent in zijn uitstraling langs Amerika, Engeland en Mexico.

Het Museum Meerhem koestert schatten, enig en innig. Het Huize Sint-Jan de Deo koestert zieken, in dienende liefde. Geschiedenis en offerzin gaan er hand in hand, in de realiteit. Dit boek verheerlijkt heden en verleden, evenzeer.

R.v.d.L.

P.S. Er bestaat een schilderij met Pieter van Gent, waarop Onze-Lieve-Vrouw van de Oudenberg te Geraardsbergen in de rechterbovenhoek troont en haar bescherming aan Mexico verleent.

Personalia - Bekroning van medeleden

Op 12 maart 1992, op de Provinciale Cultuurdag van de Provincie Antwerpen, ontving ons lid dr. Alfons Thijs de provinciale prijs voor letterkunde 1991 voor zijn essay "**Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen**".

Ons lid dr. Eugeen van Autenbier ontving er de provinciale prijs voor geschiedenis en Volkskunde 1991 voor zijn gezamenlijk oeuvre.

LEVEND VOLKSLEVEN

EEN FIETS, EEN MOTO EN EEN MERCEDES BIJ DE POORT VAN DE HEMEL

Jef, Jeroom en Juul arriveren aan de poort van de hemel. Ze zijn zeer gerust en zijn overtuigd, dat ze op staande voet binnen geraken. Ze hebben zonder de waard gerekend. Bij de deur staat Sint-Pieter en hij vraagt:

- Jef, hoe dikwijls hebt gij uw vrouw bedrogen?

De man heeft de vraag niet verwacht en moet nadenken.

- Ongeveer tien keren, min of meer.

De beurt aan Jeroom.

- Jeroom, hoe dikwijls hebt gij uw vrouw bedrogen?

Hij hoeft niet te piekeren en is geheel en al zeker.

- Eén keer.

De derde, Juul, voelt zich veilig.

- Juul, hoe dikwijls hebt gij uw vrouw bedrogen?

- Nooit, geen ene keer.

Sint-Pieter ziet het hoekje om.

- Kijk, Jef, gij zult hier vele toerkes moeten afleggen, met een fiets. Rond rijden en nog eens rond rijden in het zweet van uw aanschijn. Jeroom, gij hebt het gemakkelijker. Gij moogt op een moto rondtoeren. Juul, gij wordt beloond voor uw verdiensten. Daar staat een nieuwe Mercedes te wachten. Gij moogt met die wagen triomferen.

En ze vertrekken, alle drie met een verschillend tuig. Na een ronde zien Jef en Jeroom de Juul met zijn Mercedes aan de kant van de weg staan en hij is er aan 't snikken en aan 't snotteren. Zij verstaan natuurlijk zijn houding niet.

- Wat scheelt er, jongen? Zijt gij niet gelukkig met uw Mercedes?

- Zwijgt. Ik ben mijn vrouw voorbijgereden. Zij zat zij op een oude fiets...

Dergelijke voorstelling is totaal ondenkbaar voor onze voorouders. Wie zou een Mercedes aan de poort van de hemel stallen als beloning, voor een zuivere ziel? Bestaat de mogelijkheid, aan de hand van dergelijke moppen, de evolutie en waardering van merken en/of van voertuigen op te sporen? Wie helpt mede en verschaft vergelijkingsmateriaal?

R.V.D.L.